

Юрій Василюк,
Сабіна Новак,
Роберт Мисляк

WOLF
WOLF
ВОЛК
ВОВК
У КАРПАТАХ

Мисловны
Бачуно / бачуно
415 абагы

27.04.2002
Копуно

Юрпін Бачуно,
Саша Монах,
Роберт Мислов

VLK
WILK
WOLF
BOVK
BOVK
У КАРПАТАХ

Сіверсін
2001

22

ББК 47.182

В 19

Доля цього вільного мешканця дикої природи тісно переплелася з культурою людей, із розвитком їхньої свідомості. В уявленнях про нього достовірні факти переплелися з міфами, фантазіями і спекуляціями. Це єдина дика тварина в Україні, якій держава оголосила війну. Водночас це вид, майже не вивчений в Україні. Про нього немає жодної української монографії.

Ця книга – скромна спроба привернути увагу до проблеми вовка в Українських Карпатах, звинуваченого й засудженого на загибель – без суду.

При співпраці й підтримці:

УкрНДІ «Гірліс»,

Товариства для природи «Вовк» (Польща),
фонду «Партнерство для середовища» (Польща)

ISBN 966-7515-17-6

© Васідлов Юрій, 2001

WILK WOLF BOBK BOVK

ПРОЛОГ

Це книга про вовка – одного з найсуперечливіших звірів, що коли-небудь населяли Карпати. Задум написати її зародився в нас ще 1998 року. Тоді ми лише починали досліджувати питання, пов'язані з ситуацією навколо цього хижака в Україні. Поступово наша тривога посилювалася, зростала переконаність у невідкладній потребі виступити на захист вовка.

Виявилось, що серед українських науковців та інших фахівців немає не лише однастайності, але, як тепер кажуть у нашому парламенті, й добре сформованої більшості, що дотримувалася б якоїсь однієї думки. Немає книг і доступних соціальних публікацій на цю тему. Звичайний обиватель залишається наодинці з галасливими й часто далекими від істини газетними повідомленнями.

Важко було підібрати авторів-однодумців. У деяких питаннях розбіжність у їхніх поглядах була діаметрально протилежна. Але книга формувалась і поступово набувала цілісності. Й ось вона перед вами – чи не перша українська книжка про вовка. Ми вдячні М. С. Гунчаку, мисливствознавцеві, співробітнику УкрНДІ «Гірліс». Микола Степанович хоч і не поділяє наших поглядів щодо необхідності захисту вовка, але передав важливий фактичний матеріал; використаний нами у цій книзі.

Свої оцінки й міркування з приводу прочитаної просимо надсилати на адресу Асоціації «Наш Дім»: 76022, Івано-Франківськ, вул. Г. Хоткевича, 50/2, 28.

Юрій ВАСІДЛОВ,
президент Асоціації «Наш Дім»

ЕЛЕМЕНТИ БІОЛОГІЇ Й ЕКОЛОГІЇ ВОВКА

Вовк – один із найкрасивіших звірів наших лісів. Стрункий і могутній, спритний і розумний. Якраз такий він постає у нашій свідомості: унікальний і суперечливий водночас. Його таврують клеймом жорстокого й ненависного ворога людини та всього живого. У той же час бути названим його ім'ям ніколи не означало бути приниженим. Від його імені створювалися людські прізвиська й прізвища. З його іменем пов'язані численні топоніми. Про нього видають урядові постанови, складають казки і легенди. «Про вовка промовка», – кажуть у народі. Про нього мова й у нашому виданні.

Зовнішній вигляд

Вовк (*Canis Lupus*) – найбільший із хижаків родини собачих (*Canidae*), другий за розмірами хижак Карпат. Багато людей переконані, що своїм виглядом він нічим істотно не відрізняється від німецької вівчарки, яку подекуди називають вівчуром. Це викликає багато непорозумінь. Часто за вовків приймають псів, що вештаються лісами. Родинна близькість цих видів спричинила наявність однакових ознак. Та все ж існують декілька істотних відмінностей, що дозволяють навіть із досить великої відстані розпізнати, з ким маємо справу: з собакою чи одним із його диких предків – вовком.

Фізичні й біхевіоральні ознаки вовка промовисто відображають його

Портрет головного героя

життя у зграї, спільне переслідування й убивання тварин, часто значно більших від нього самого.

Порівняно з собакою вовк має значно довші кінцівки, у зв'язку з чим його постаць збоку вписується в квадрат, а постаць пса – переважно в прямокутник. Спереду вовча фігура видається менш атлетичною. Особливо характеристичною є значно вужча клиноподібна грудна клітка, в яку «вбиті» довгі ноги. Якщо у пса лікті широко поставлених передніх кінцівок розміщені по обидва боки широкої грудної клітки, то у вовка вони злокалізовані низько під грудьми і спрямовані досередини. Хвіст довгий, сягає трохи нижче стрибкового суглоба, пухнастий, переважно звислий донизу, прямий і ніколи не закручений над хребтом, як це часто буває у собак. На хвості на третину відстані від основи скупчений дуже характерний для вовка жмут чорного волосся, так звана фіалкова залоза. Морда хижака довга, масивна, тупо закінчена, по боках обросла короткою світлою шерстю. Губи майже чорні й різко контрастують із досконало білими зубами. Оточені чорною обвідкою очі мають райдужку від лимонного до коричневого кольору. Вуха стирчать і ніколи не звисають, заокруглені, завдовжки близько 5 сантиметрів. Морда ширша від собачої. Причиною такої різниці є довше волосся обабіч голови й інша будова черепа.

Сам череп масивний, великих розмірів. Лицьова частина його відносно довга. Довгі носові кістки доходять до рівня очних ямок. По всій довжині сполучення носових кісток проходить чітко виражена продовгувата впадина (жолобок). Мозкова частина невелика, мало опукла, значно коротша від лицьової. Міжщелепні кістки не доходять до чолових і виступають угору та назад. Задні кінці носових і верхньощелепних кісток розмі-

Череп вовка

щені приблизно на одному рівні. Видичні дуги масивні й широко розведені, особливо в задній частині. Лицьова частина спереду висока, а посередині та ззаду носових кісток профіль її трохи вгнутий. Чоло круто зводиться вгору й сягає найбільшої висоти в місцях надочних відростків. Чолова площадка широка, слухові кістки помірної величини, дуже грубі, їхні передньовнутрішні частини розходяться в боки.

Вікові зміни черепа виражаються головно розвитком гребенів, відносним збільшенням лицьової частини, збільшенням випуклості чолової ділянки. Череп старого вовка має ще більш видовжену лицьову частину, максимально широко розставлені слухові дуги, високі, дуже розвинені гребені й ширше чоло.

Зуби добре розвинені. Різці служать для старанного обгризання м'яса з кісток. Ікла виразно більші від інших зубів (повна їхня довжина сягає 5,7 сантиметра), трішки сплюснені в сагітальній площині й вигнуті в напрямку горла. Вони служать для захоплювання жертви і протистояння її різким рухам. На добре розвинений масивний перший нижній моляр (М1) ножицями заходить ззовні коронка рівного йому за масивністю горішнього четвертого премоляра (Р4). Це хижі зуби, значно міцніші від інших щічних зубів. Ними вовк відкушує більші шматки м'яса й може трощити навіть найміцніші кістки своїх жертв.

Формула молочних зубів:

$$\frac{3 \ 1 \ 3}{3 \ 1 \ 3} \times 2 = 28 \text{ зубів}$$

Формула постійних зубів:

$$\frac{3 \ 1 \ 4 \ 2}{3 \ 1 \ 4 \ 3} \times 2 = 42 \text{ зуби}$$

Число зубів у дорослих вовків внаслідок зміни числа премолярів і молярів може коливатися від 42 до 44.

Розміри й маса тіла коливаються в досить широких межах (таб. 1, 2).

Таблиця 1

Основні виміри вовка залежно від статі

Довжина тіла (без хвоста), см	105–140 (самець) 97–124 (самка)
Маса, кг	35–70 (самець) 27–65 (самка)
Висота у холці, см	70–90 (самець) 60–80 (самка)

Таблиця 2

Розміри й маса тіла самців у різних регіонах колишнього СРСР
(Гунчак М. С., не опубліковано)

Регіон	Кількість особин	Довжина тіла, см			Маса тіла, кг		
		мінімальна	максимальна	середня	мінімальна	максимальна	середня
Литва	62	107	150	125,7	31,3	65,0	44,5
Біловезька Пуща	62	105	140	119,0	23,3	44,8	34,8
Одеська область	23	—	—	121,6	—	—	36,3
Володимирська область	3	127	139	130,0	—	70,0	—
Красноярський край	5	122	126	123,8	30,0	37,0	33,8
Ненецький національний округ	23	118	137	130,0	41,0	49,0	46,0
По Ямал	12	121	143	129,8	37,5	49,5	42,0
По Таймир	16	123	146	127,7	41,0	52,0	46,8

Є цікаві дані про вовків більших розмірів. Так, у Сколівському мисливському господарстві 1996 року добули самця масою 72 кілограми. В інших частинах євразійського ареалу також траплялися великі звірі. У Кіровській області 1949 року добули екземпляр масою 76, а в Алтайському краї 1942 року – 72 кілограми (Павлов М. П., 1990). У Білорусі відомі випадки добування вовків масою 76 і 80 кілограмів.

Хутро вовка – досконалий термоізоляційний шар. Про його особливі властивості свідчить хоча б той факт, що згорнувшись у клубок, хижак може лежати на снігу під час сорокаградусного морозу і сильного вітру, майже не відчуваючи холоду. Морда звіра, вкрита коротшою шерстю, більш вразлива. Тому вовки прикривають її пухнастим хвостом, як теплою ковдрою. Хутро має кілька видів волосся. Нижній його шар (підшерстя) складається з делікатних світлих пухнастих волосків, які добре захищають від холоду й вологн. Ворс (остьове волосся завдовжки до 13 сантиметрів) темніший і надає шерсті забарвлення. Найдовше волосся (близько 17 сантиметрів) і з чорними кінцями росте на карку, лопатках і спині. Залежно від емоційного стану вовк може настовбурчувати шерсть або гладко її вклати. Волосся гриви, хребта і хвоста зазвичай темніше, ніж на решті тіла. Живіт і внутрішній бік кінцівок завжди світліші. Різні відтінки шерсті творять специфічний малюнок на морді хижака, підкреслюючи різні а-

Спокій

Агресія

Страх

Вирази емоційного стану

пекти його емоційного стану. Влітку, коли шерсть не така пухнаста, вовки здаються худішими. Масть представників карпатської популяції різноманітна: сіра, бежева, коричнева (аж до дуже темної), а також руда різних відтінків. Інколи зустрічаються вовки з не властивим для свого виду забарвленням: чорним, рідше – іржаво-жовтуватим і темно-бурым. Можна натрапити й на особин світло-сірого кольору. Є свідчення, що трапляються й альбіноси

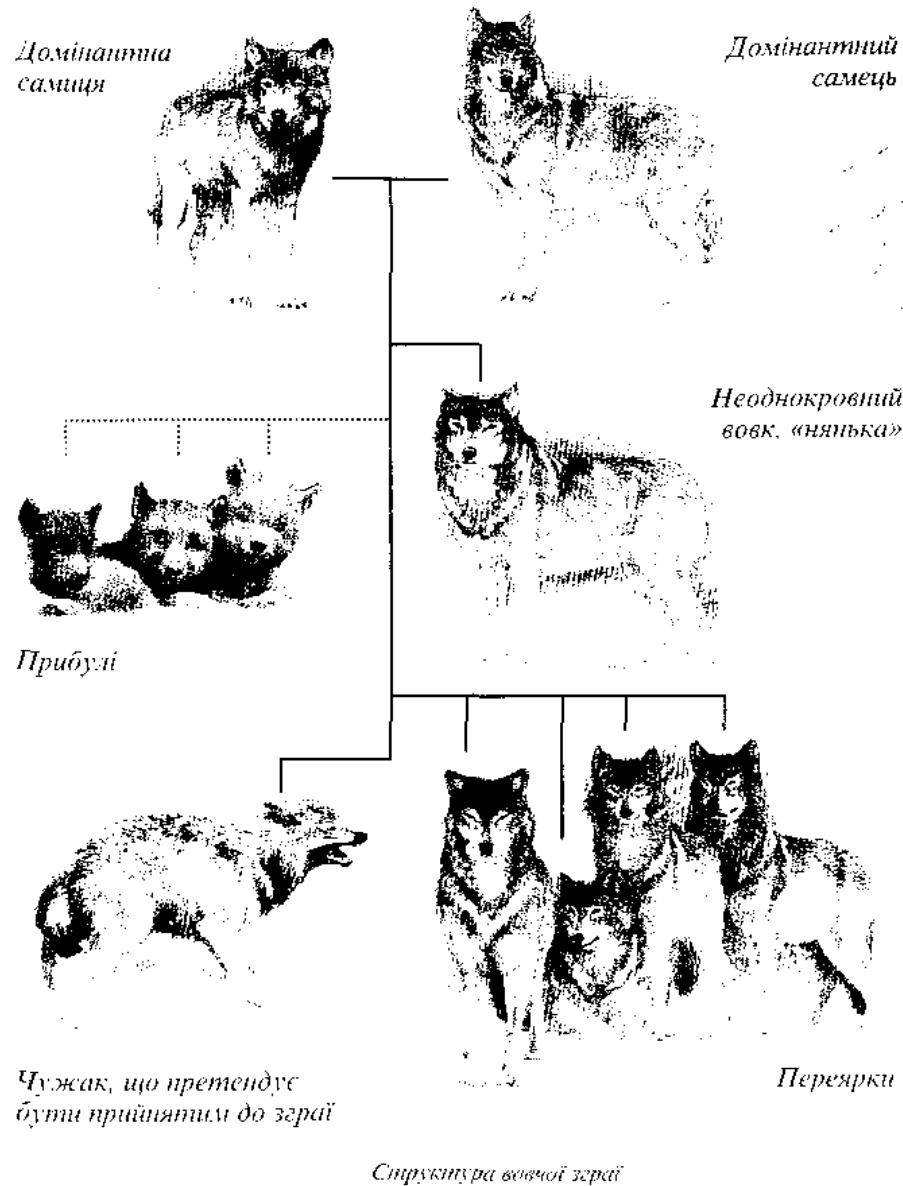
Соціальна структура

Близько 95-97 відсотків популяції вовків упродовж року живуть у групах, які називають зграями. Всього 3-5 відсотків становлять самотні вовки. Найчастіше це старі, хворі, скалічені тварини або молоді хижакі, що покидають зграї в пошуках нових територій. Середня чисельність вовчої родини – 4-6 особин. Найбільша зареєстрована в Польщі (у Бещадах) зграя налічувала 11 особин (Śmietana and Wajda, 1997), однак такі групи нетривкі. Зазвичай велика зграя швидко ділиться на дві менші.

До зниження чисельності зграї призводить також дуже висока смертність. Спричиняють її насамперед діяльність людини (відстріл і браконьєрство), а також природні фактори – хвороби, недоїдання. Причиною смертності є також взаємна агресія, бурхливі сутички поміж членами різних зграй та внутрішньогрупові «чвари».

До складу групи входять домінантні самець і самка альфа, тобто одна пара в зграї, що розмножується, їхнє потомство останніх 2-3 років, а також неоднокровні вовки, що пристали до групи і залишилися у ній. прийняті парою альфа (Окарма, 1992; Мещ, 1995). В українській частині Карпат уживають також назви «прибулі» – для позначення вовчат першого року життя, «персярки» – для позначення молодих вовків, що вже перезимували одну зиму.

Опікуються потомством пари альфа не лише батьки, а й інші члени групи. Деякі з них із особливою відповідальністю

виконують роль няньки, залишаючись зі щенятами на час відсутності батьків. У зграї панує суворі ієрархія. Самцями альфа підпорядковані всі дорослі самці, а самиці альфа – відповідно всі самки. Згідно з дослідженнями американських етологів, залежність від самки альфа більш рестрикційна, ніж від самця, що призводить до швидшого відходу дозріваючих самок із групи в пошуку своєї території й у результаті – до сталої кількісної переваги самців у зграї.

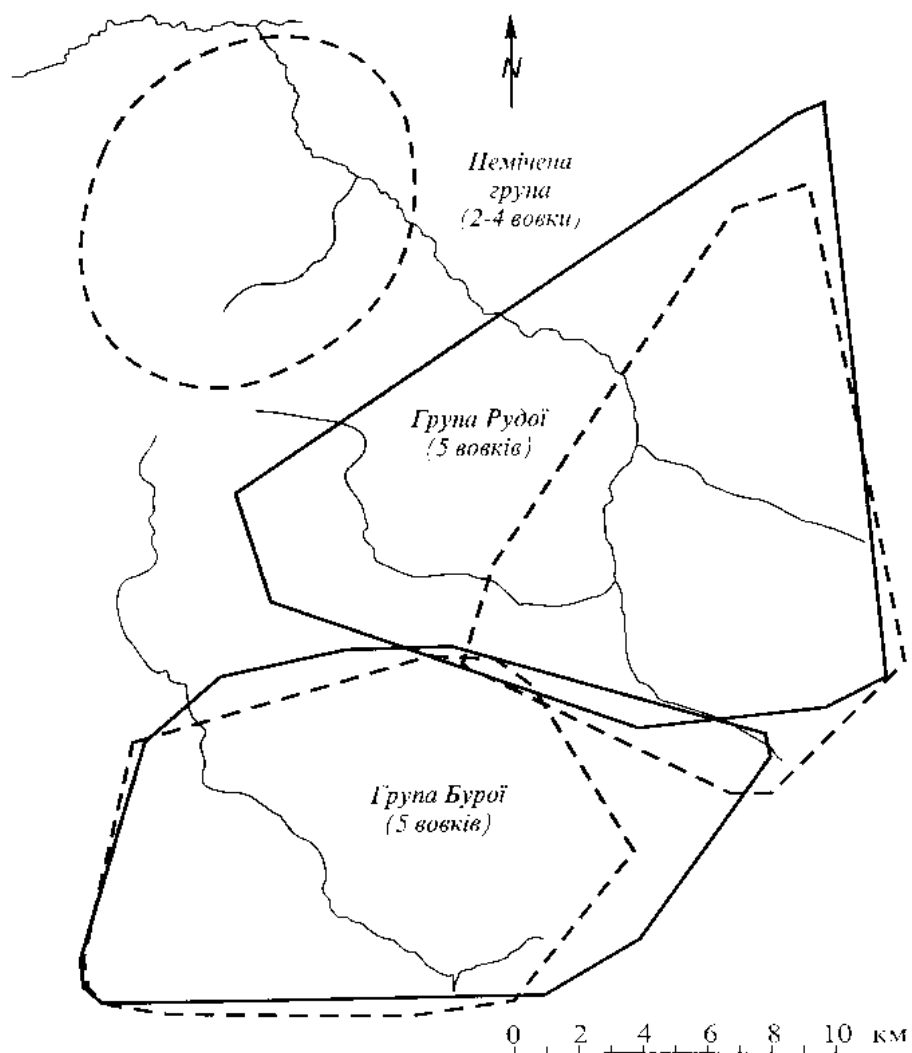
Щенята живуть у групі на особливих правах і не мусять суворо дотримуватись обов'язкової для дорослих ієрархії. Але під час спільних забав найдужче і найспритніше вовчечня підпорядковує собі слабших родичів, що є своєрідною увертюрою до його подальшого функціонування в групі.

Домінування й підпорядкування в зграї демонструються цілою гамою поведінкових вчинків, характерних поз (так звана мова тіла), міміки морди, позиції хвоста і найрізноманітніших звуків, таких як писк, скімлення, виття, ричання. Найнижче в ієрархії перебувають старі, хворі, несправні вовки.

Територія

Кожна сімейна група займає власну, досить сталу територію (цілий лісовий комплекс або його частину). Найчастіше ця територія складається з периферійної й центральної (де локалізоване лігво) зон. Визначення «центральна» не означає, що зона обов'язково розташована в геометричному центрі ареалу. Це та частина місцевості, де є достатні умови для розмноження, у зв'язку з чим відповідної пори року вовки перебувають там найчастіше. Як центральну зону, так і периферію ретельно охороняє від інших зграй та самотніх мігрантів резидентна на ній вовча група. Межі території, лісові дороги і стежки, що перетинають її простір, особливі місця у центральній зоні, інші важливі пункти підлягають інтенсивному позначенню запахом (сеча, кал, продукти залоз) і голосом (виття).

Межі сусідніх вовчих територій можуть незначно (до 10 відсотків) перекриватись, однак їхні центральні зони зазвичай

— Ареал осінньо-зимовий (X-III) --- Ареал весняно-літній (IV-IX)

Території вовчих зграй у Біловезькій пущі, визначені методом телерадіометрії (Окарма, 1992).

між собою не дотикаються. Дослідження, проведені в Польщі, показують, що одна зграя займає простір від 90 до 350 квадратних кілометрів – від 9 до 35 тисяч гектарів. У гірській місцевості територія зграї менша, ніж у рівнинних лісах. У Карпатах за нормальної густоти популяції оленів одна родина вовків контролює площу близько 100 квадратних кілометрів (Śmietana and Wajda, 1997; Okarma et al., 1998; Jędrzejewski et al., 2000).

Вовка ноги годують, стверджує народна приказка. Залежно від пори року вовча група з різною інтенсивністю курсує своєю територією. Навесні й улітку після народження потомства вовки перебувають у центральній зоні поблизу нор: роблять короткі вилазки на полювання і швидко повертаються нагодувати цуценят і залишеного з ними опікуна. Коли вовчата виростуть пастільки, щоб переходити більші відстані, вся зграя починає прочісувати підлеглі їй околиці, розпочинаючи таким чином кочовий етап у власному житті.

Тепер більшість часу група проводить, переміщуючись на різні околиці своєї території. Відпочивають у молодняку або в чагарниках поблизу впольованої жертви. Кожний дорослий член зграї досконало орієнтується на своєму терені. Знає характерні пункти, де скупчується звірина, де є зручні доступи до води, броди, містки, дороги. Відає, які місця і коли відвідують люди, а які тривалий час залишаються недоступні для людей, а тому затишні й безпечні.

У пошуку здобичі вовки здатні пробігти без відпочинку кілька десятків кілометрів, тому впродовж двох чергових ночей та сама група може полювати в дуже віддалених одне від одного місцях.

Утворення нової зграї

Утворення нової зграї дотепер залишається одним із найслабше вивчених явищ. Відомо, що започаткувати нову групу може пара, що відділилася від батьківської й примандрувала на місцевість, якої ще не зайняли інші вовки. Така пара

може походити з різних зграй і випадково, через збіг обставин, зустрітися на новій території. Науковці під керівництвом доктора В. Єнджеєвського з Закладу вивчення ссавців Польської академії наук у Біловежі спостерігали випадок, коли вовки альфа допомогли членам своєї зграї заселити сусідню територію. Батьки спочатку значно розширили власну територію, патрулюючи прилеглі ділянки цілою групою і витісняючи з них чужаків, а згодом повернулися на свої старі простори, залишивши на здобутій площі молоду пару, яка вже в наступному сезоні привела щенят. До вересня дожили двоє вовчат. Молода зграя часто заходила на батьківські володіння, користалася навіть із решток їхньої трапези і не зустрічалася при цьому проявів ворожості. Можна сказати, що батьки створили їй досить комфортні умови колонізації.

У Шльонських Бескидах, яких багато років не заселяли вовки, 1995 року з'явилася пара, що, найімовірніше, прибула з Живецького Бескиду (Nowak and Mysłajek, 2000). Хоч ознаки гону були наявні, перші три роки потомства вона не мала. Тільки 1998 року на світ з'явився виводок, із якого одне цуценя дожило до зими. Наступного сезону вижили ще двоє вовчат. Це спостереження показує, скільки часу треба новій вовчій родині, щоб набутися досвіду, обжити нові території так, аби на них можна було народити, вигодувати й виростити хоча б одне щеня; дає змогу переконатися, що темпи вовчої реколонізації нових просторів у Карпатах досить повільні.

Проведені у США й Канаді масштабні телеметричні дослідження, під час яких на сотні вовків були закладені мініатюрні радіопередавачі, виявили інтенсивні міграції тварин і навіть обміни особинами між деколи дуже віддаленими зграями. В Національному парку Деналі на Алясці обмін цей сягав близько 35 відсотків популяції (Dekker, 1997). Це свідчить, що всупереч твердженням про вороже ставлення до чужаків існують інші механізми, які уможливають акцептацію зграєю неспорідненого одинака, що з'являється на її території.

Часто таке трапляється в разі смерті самця або самки альфа, коли інші звірі в групі ще не дозріли, а зайда явно переважає силою й досвідом, або ж коли прибульцем є самка, здатна до розмноження. Буває, що група приймає інтруза навіть за таких обставин, коли батьківська пара збережена. Відповідна мова тіла, поза, що демонструє цілковиту покору, блокує агресію домінантів, і прибулець пристає до зграї.

Розмноження. Народження й виховання потомства

Простий арифметичний добуток можливої величини приплоду на тривалість вовчого життя часто породжує думку про не відповідну до природи лісу надмірну здатність вовків розмножуватися. Вважається навіть, що відстріл є єдиним порятунком від цього лиха. Насправді ж тенденція до надмірного розмноження властива цьому виду так само, як і переважний більшість інших. Однак цей біологічний вид, як жоден інший, підлягає закону екологічної піраміди. Вовк підтримує власне розмноження лише до тої кількості, яку дозволяє стабільна кормова база території. У деяких роках пара альфа може навіть не мати потомства, очікуючи сприятливих умов. Не можна залишати поза увагою й високої смертності хижаків.

Здатність розмножуватися у вовків настає на другому році життя й може тривати до десятирічного віку.

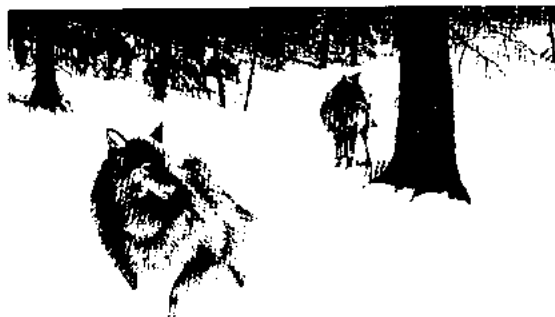
Найчастіше в родинній групі розмножується лише одна пара – самець і самка альфа. Рідко, та все ж трапляються винятки, коли одночасно народжують дві вовчиці. У такому разі більші шанси вижити мають щенята самиці альфа. Батьківська пара у зграї доволі постійна й вибирається на декілька років.

Гін у вовків, на відміну від собак, відбувається лише раз на рік – у січні–березні. Термін його залежить від кліматичних умов і регіону. Тічка у домінантної самиці настає на 2-3 тижні раніше, ніж у молодих. Практично щороку перед гоном відбувається підтвердження й закріплення ієрархії. Зазвичай гін проходить без ексцесів, структура родини не порушується, а домінантна пара зберігається. До зміни у складі цієї пари доходить

у разі погіршення фізичної кондиції вожака, втрати його здатності підпорядковувати інших членів групи або смерті когось із домінантів. Тоді може дійти до явища, відомого під назвою «вовче весілля». Супроводжується воно жорстокими бійками між самцями, каліцтвом, загибеллю невдахи й навіть канібалізмом.

Домінантна пара усамітнюється. Відігнавши молодих, во- жак стає дуже уважний до вовчиці й не покидає її ні на хвилину,

Домінантна пара усамітнюється

перший прокладає для неї дорогу в снігу. Зго- дом родина знов об'єд- нується, але молоді не підходять близько до домінантів.

Народження й пер- ший етап виховання цуценят відбуваються в лігві, що міститься в норі, під вивернутим корінням, у невеликій печері, а іноді й під опущеними до землі

лапами смереки. Під час вигодовування щенят вовки можуть використовувати декілька незалежних схронів, переносючи ма- лечу з одного до іншого.

Зазвичай самка сама вибирає собі місце для пологів. Це рішення надзвичайно важливе для долі майбутнього потом- ства й виживання цілої зграї. Схрон має бути безпечний, су- хий, у важкодоступному закутку, посеред підмоклої або по- рослої густим молодняком місцевості. Йому не повинні загро- жувати обвал чи затоплення. Густота потенційних жертв в околиці має бути достатня, щоби прогодувати матір із ви- водком, а поблизу мусить бути проточна або стояча водойма.

У місцевостях із піщаним ґрунтом вовки зазвичай риють нори. Часто використовують уже готові житла лисиць і бор-

суків. Нора здебільшого локалізується на невисокому підви- щенні, під корінням дерев або вітровалом. Вхідний отвір зав- ширишки близько 50 сантиметрів. За ним іде коридор тієї самої ширини довжиною до 9 метрів, який за- вершує не дуже про- стора (близько 1х1 м), нічим не вистелена яма. Якщо люди не потурбували вовків поблизу нори, звірі можуть використо- вувати її ще декілька років. Неповдалі роз- мішуються лігва, де відпочиває решта зграї.

Вагітність триває 62-64 дні. Всличина ви- водка коливається від 2 до 15 цуценят. Пло- щиність вовчиці більша там, де більше кормів. Найчастіше народжуються 4-6 щенят. Кожне важить близько 450 грамів. Усі майже чорні, сліпі, глухі й цілком залежні від матері. Вовчиця весь час залишається з ними в лігві й виходить лише на кілька хвилин, щоб напиться. Після 4-5 днів щенята починають чути, по кільканадцятьох – бачити, а десь на двадцятий день у них прорізаються перші молочні зуби. Навіть постійна дбайли- ва опіка не рятує більшості з цих надзвичайно вразливих цуценят від смерті. Частина з них (у середньому 50 відсотків) упродовж перших двох місяців гине від хвороб, паразитів, нестачі їжі, від холоду й вогкості. В цілому смертність серед вовчат сягає 80 відсотків від кількості народжених (Гептнер В. Г. и др., 1967).

Мати годує своїх малят молоком близько 6-8 тижнів. По трьох тижнях вони починають виходити з нори й пробувати тверду їжу, легка перетравлене м'ясо, яке приносять їм у шлунках дбайливі таті вовки. Тепер вся активність зграї сконцентровується на до-

Вовчі нори

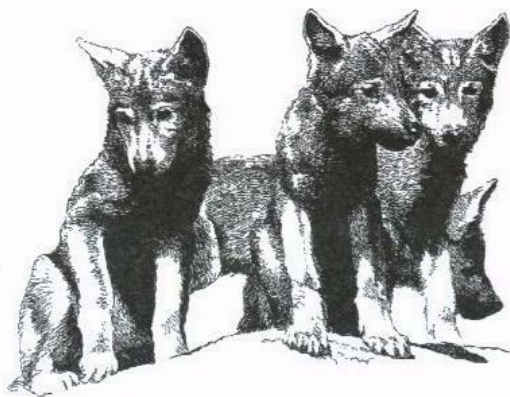
буванні й постачанні їжі для цуценят. Після кожного полювання вовки повертаються до нори, відпочивають поблизу, сплять або граються з малюками.

Хутро вовчат поступово світлішає. На переломі червня й липня вони стають вже настільки зміцнілими і відпорними, що залишають нору назавжди. Починається обхід і пізнання околиці під невиспущим наглядом опікуна. Наступні місяці – це поступова соціалізація молодих вовків та приготування їх до триваліших спільних мандрівок із групою і, нарешті, до участі в полюванні.

Пізно восени інстинкт батьківської опіки починає слабшати. Вже підрослі цуценята досить часто залишаються в норі без нагляду. Під час рейдів вони мусять докласти багато зусиль, аби не відстати від зграї, встигнути вхопити шматок уполованої здобичі. Трапляється, що, забарившись біля об'їдків, вовчєня губяться і пристає до групи лише через декілька днів поневірянь. Якщо околиці бідні на звірину, а здобич мізерна, першими жертвами голоду стають цьогорічні щенята. Це жорстоке правило не допускає зростання кількості хижаків, якщо не зростає чисельність їхніх жертв.

Узимку молоді майже досягають розмірів дорослих вовків,

але ще мають грубу пухнасту щенячу шерсть, виразно менші лапи, зберігають схильність до гри. Процес їх виховання ще не закінчився і триватиме аж до наступної зими. Одним з істотних складників навчання другого року стане власна «педагогічна практика» – участь в опікунстві над новим

Вовчєнята

поколінням цуценят. Таким чином, у своїй сім'ї вовчєня перебуває у статусі учня й вихованця близько 22 місяців.

Їжа

Різні підрахунки показують, що на день вовк споживає в середньому від 0,1 до 0,21 кілограма м'яса на кілограм власної маси. Дослідження (Jędrzejewski et al., 1992, 2000) підтверджують, що основою його раціону є дикі копитні: насамперед олень, а відтак козуля й кабан. Порівняно малу частку становлять зайці, малі хижакі (лисиця, снот, куниця), гризуни, плазуни, земноводні, комахи й рослинна їжа. Деколи жертвами хижаків стає і свійська звірина – велика рогата худоба, вівці, кози, собаки. Однак їжу вовки добувають не лише полюванням, живляться вони також стервом, наприклад, мертвими свійськими тваринами, вивезеними до лісу, або загиблими лісовими звірами. Не гребують і недоїдками жертв інших хижаків, приміром, здобиччю рисі або ведмеда. Здатні також витримувати тривале, до двох тижнів, голодування без помітної втрати фізичної кондиції.

Не можемо обминути й такого фактора, як канібалізм. Вовки можуть розірвати свого родича, скаліченого в сутичках самців під час гону. Така ж доля може спіткати слабшого в бійці голодних хижаків за доступ до здобичі.

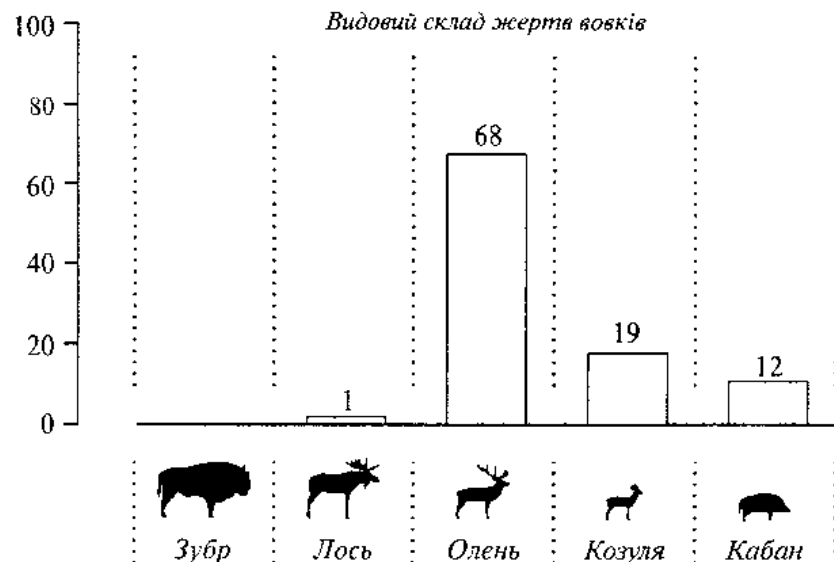
Переважає оленів (70-80 відсотків від спожитої біомаси) у вовчому раціоні викликане кількома причинами.

Першою з них є маса жертви. Теля, що важить кілька десятків кілограмів, чи стокілограмова лань – це досить велика порція корму, щоб на якийсь час задовольнити потреби в їжі цілої зграї. Кільканадцятикілограмовою козулею хижакі можуть лише перекусити і знов мусять вирушати на полювання.

Другою причиною є оборонна здатність тварин. Усупереч позірній граціозності, довгоногий олень під час втечі виявляється не таким проворним, як дрібна козуля. Загнаний

у молодняк, він катастрофічно втрачає швидкість, а збігаючи з гори, так небезпечно нахиляється вперед, що часто падає, ламає собі кінцівки, а то й скручує в'язи. Від довгого швидкого бігу тіло важкого оленя хутко перегрівається, і це практично неможливе подальшу його втечу. Вовки, переслідуючи цих тварин, біжать із максимальною швидкістю (до 80 кіло-

Олені становлять переважну частину вовчого раціону
(Okarma, 1992)

метрів за годину), роблячи часом кількадеметрові стрибки. Жертва, за якою хижаки женуться, розтягнувшись ланцюгом, старається втримати рівну дистанцію від переслідувачів й інстинктивно тримається середини. Це дозволяє нападникам зімкнути край й оточити її. Козуля в таких випадках не пригальмовує, а елегантно й несподівано міняє напрямок, збиваючи переслідувачів з пантелику. Серйозну загрозу для нападників становлять бравий кабан та відчайдушна льоха, що відважно боронить своїх поросят.

Ситуація діаметрально змінюється взимку, коли землю вкриває глибокий пухнастий сніг. У ньому олені скачуть вільно, зате вовки грузнуть по саме черево. Глибокий сніг сковує рухи й делікатних та слабких козуль: вони не можуть прудко бігти і найпершими серед інших звірів стають жертвами хижаків. Нелегко за таких умов пересуватися та здобувати їжу і коротконогим кабанам. Виснажені голодом, вони в багатосніжні зими теж стають легкою здобиччю вовків.

Видовий досвід підказує вовкам, на яких тварин і в який час найлегше полювати. Із наполегливою старанністю прочісує зграя місця можливого перебування і переходів оленів. Терплячі невтомні хижаки спочатку проконтролюють десятки кілометрів доріг і стежок, обшукають багато молодняків, відпрацюють до кільканадцяти невдалих переслідувань, поки врешті-решт не дочекаються сприятливих обставин і запопадуть здобич.

Хижацтво в царстві звірів

Від найдавніших часів люди були переконані, що великі хижаки займають надзвичайне становище в царстві тварин. Фольклор зберігас надані їм титули: лев – цар, ведмідь – господар. Наші горяни шанобливо називали ведмедя займенником «тот», а вовка – «тот малий», щоб відрізнити його від ведмедя (Шухевич В., 1899). Наукове, сформоване сучасною екологією розуміння винятково важливої ролі великих хижаків у біоценозах збігається з цими наївними уявленнями. Майже

всі кормові ланцюги мережі живлення екосистеми лісу замикаються на великих хижаках. Вони є вирішальним складником головних механізмів саморегуляції екологічної системи, гарантами їх стабільності. Науковці також не поскупилися на назву для цих звірів, іменуючи їх «key species» – ключові види.

Вовк, може, навіть ретельніше від інших великих карпатських хижаків (ведмеда й рисі) «відпрацьовує» свій екологічний титул. Разом із ними він знижує щільність і коригує статевовікову структуру популяції оленя і козулі. С. Г. Приклонський приписує вовкові 83 відсотки цієї роботи, внаслідок якої копитні не живуть в умовах загущення. Це також оптимізує тиск копитних на лісову флору. Разом ці три ланки – рослини, великі рослиноїдні й хижі ссавці – становлять саморегульовальну й урівноважену основу утворення лісового біоценозу. Значну частину первинної продукції лісової флори поїдають копитні. Завдяки цьому оптимізуються умови для інтенсифікації утворення первинної продукції, яка внаслідок зниження тиску фітофагії також спадає. З неасимільованої решти копитні творять потік речовини й енергії, що дає життя масі дрібних лісових істот, створює складні цикли, в яких частина речовини може обертатися багатократно без редукації. Таким чином, у лісі затримується й накопичується величезна кількість речовини, що не одразу потрапляє до ланки редуцентів, а дає життя лісовому біологічному різноманіттю.

Співжиття дендрофлори й копитних могло б стати взірцем мутуалізму, якби не загроза перенаселення. При густоті оленів понад 20 особин на 1000 гектарів виникає загроза виснаження рослинного субстрату. Оскільки цикл відновлення дерев триває десятки років, рівновага на новому рівні настає коштом редукації популяції копитних. Голод і хвороби виконують свою невтішну роботу. Але, на щастя для лісу і для оленів, є вовки. Вони бережуть цих тварин від перенаселення і хвороб, а ліс – від виснаження. А це вже справжній мутуалізм! Бенефіціантами вовчого доброчинства є й численні слимаки, комахи, їжаки та багато іншої живності. І люди також.

Селекція

Численні дослідження свідчать, що хижаки відіграють у лісі надзвичайно істотну роль. Вони елімінують особин, які знижують функціональну кондицію популяції копитних. Помітно частіше вбиваючи самок і недорослих особин, сприяють збереженню статевій й віковій структури популяції оленевих, регулюють їх чисельність.

Еволюція вовків та їхніх жертв відбувалася паралельно. Упродовж мільйонів років предки хижаків пристосовувалися до умов полювання, ставали щораз дужчими й витривалішими, ускладнювалися ловецькі форми їхньої поведінки. В той самий час копитні, щоб уникнути хижацьких зубів, мусили бути щораз прудкіші, спритніші й пильніші. Вдосконалювалися їхні слух, нюх, здатність реагувати на найменший сторонній рух.

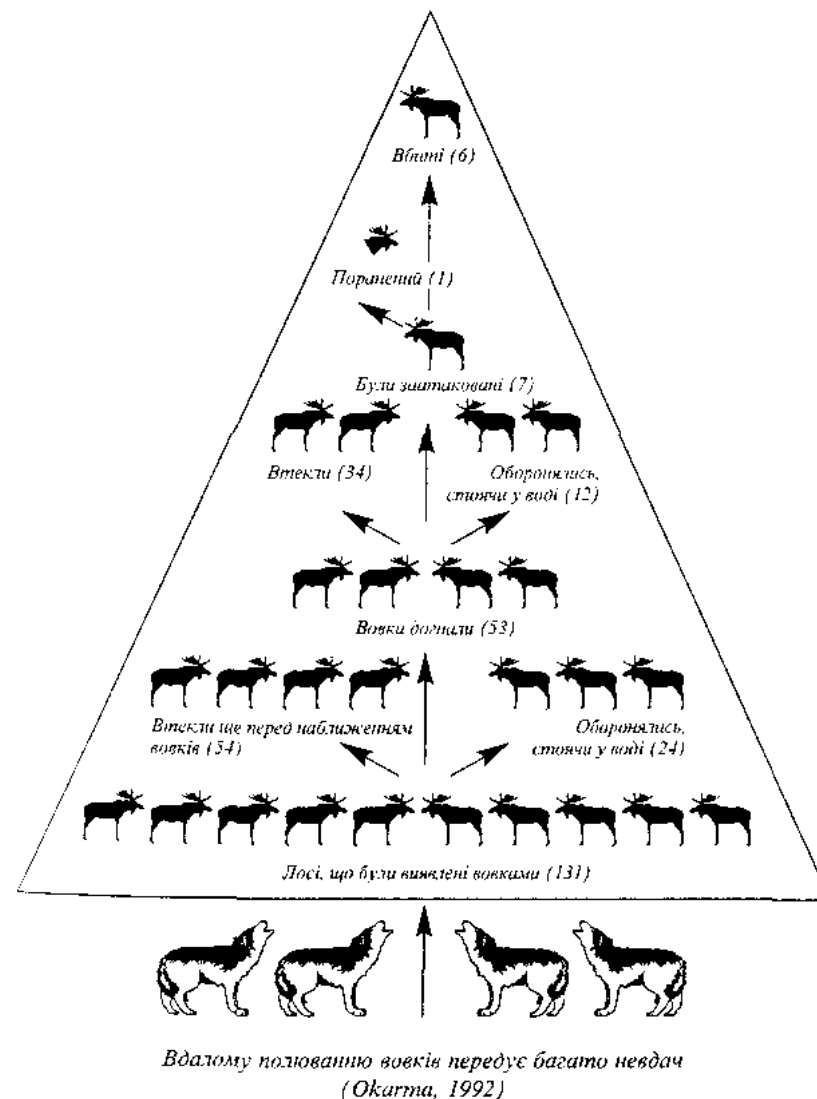
Цей паралельний процес, що його біолог Девід Генрі назвав «невпинною гонкою озброєння хижака й жертви», був і залишається гарантом порівняно невисокої смертності звірини в результаті вовчого хижацтва. Біловезькі дослідження показують, що вона сягає близько 9-13 відсотків оленів (за березневою інвентаризацією) і 3-4 відсотків козуль (Jędrzejewski et al., 2000). В цілому вовче хижацтво не може спричинитися до зменшення стада копитних, оскільки знищує не більше 40 відсотків приплоду оленів і лише сім відсотків приплоду популяції козулі. М. П. Павлов (1990) наводить дані досліджень С. Г. Приклонського щодо комплексного впливу наявних у певному лісовому екотопі хижаків. Вовк, ведмідь і росомаха вилучають разом 1,2 відсотка біомаси всіх копитних лісу. Це становить 0,43 відсотка чисельності дорослих і 20 відсотків молодняка. Але й за таких умов загальна кількість копитних зростає на 1-3 відсотки. У Біловезькій пуші конкурують два великі хижаки: вовк і рись. Разом вони за рік усувають із заповідника близько 20-30 відсотків особин популяції козулі, або близько 60 відсотків приплоду, і до 9 відсотків популяції оленя – близько 30 відсотків приплоду. Як і роботи С. Г. Приклонського, багаторічні біловезькі дослідження показують, що навіть

інтенсивне хижацтво вовка й рисі ніколи не ставало винищувальним для популяцій копитних. Вовки й рисі пристосовують площу своїх ареалів і густоту власних популяцій до густоти популяцій жертв й інтенсивності їх розмноження. В результаті цього процесу пресинг хижацтва у відсотках до загальної чисельності популяції жертв залишається величиною досить стабільною (Бондаренко В., 1988).

Таким чином, у натуральних умовах практично не доходить до такого надмірного впливу хижаків, який міг би загрожувати збереженню популяції копитних. Відомий австрійський зоолог, лауреат Нобелівської премії Конрад Лоренц у своїй праці «Так зване зло» стверджує, що існуванню якогось виду ніколи не загрожує «ворог-пожирач», а лише конкурент (Lorenz, 1963). Головним природним чинником, що впливає на чисельність популяції оленя, є видовий і віковий склад деревоподібних асоціацій угідь та забезпеченість їх кормовими ресурсами (Вовченко В., 2000). Вплив хижаків зводиться до зменшення темпів приросту жертв, а не до зменшення їх чисельності. Ці вже тривіальні істини класичної екології, на жаль, ще не набули розповсюдження серед практиків українського природокористування. Офіційні звіти сповнені нарікань на загрозове зниження чисельності копитних через зростання кількості вовків.

Кожному вдалому полюванню вовчої зграї передують багато невдалих переслідувань. Ці багаторазові спроби, тестування копитних під час настирливої виснажливої погоні становлять надзвичайно ефективний механізм селекції жертв. Він дає більшу змогу втекти здоровим, доброї кондиції особинам. Слабкі або неслосвідчені тварини відстають, відбиваються від стада і стають легшою здобиччю хижаків. У результаті вовки найчастіше вбивають самиць, телят, немічних, старих або ослаблених хворою звірів (Okarma, 1991; Jędrzejewska and Jędrzejewski, 1998; Jędrzejewski et al., 2000). У 1999 році в лісах Івано-Франківської області на одного самця припадало 3-4 самки. Така структура стада справедливо розцінюється як несприятлива (Сав'юк В.,

Кейван Д., 2000). Це свідчить, з одного боку, про значний пресинг відстрілу копитних, а з другого – про потребу використати

природну регулювальну здатність вовка нормалізувати структуру стада.

Іноді жертвами хижаків стають і дужі тварини, але їх частка у вовчому раціоні значно менша. Смертельною пасткою для копитних доброї кондиції може бути, приміром, мерзлий наєт на глибокому сніговому покриві, що є достатньо міцною опорою для м'яких вовчих лап. Критичним є також стан однів відразу після риковиська. Навіть найдужчі, але виснажені самці стають тоді легкою здобиччю нападників.

Природна стабілізація чисельності вовків

Регуляторні механізми стосунків «хижак-жертва» діють в обох напрямках. Коли з якоїсь причини (нестачі корму, довгої сніжної зими, занадто інтенсивного відстрілу) в лісовому комплексі зменшується кількість оленів і козуль, резидентна вовча зграя інтенсифікує рейди у щораз віддаленіші урочища. Територія полювання розширюється. Така ситуація у свою чергу неминуче призводить до гострих, часто смертельних конфліктів із сусідніми зграями й усякими зайдами. Вимушено зростає рання міграція підростаючих особин, смертність серед цьогорічних щенят підвищується аж до повної втрати виводків. Настає локальне скорочення чисельності вовків. Тиск хижацтва на популяцію копитних, яка регресує, падає. Це є запорукою того, що, коли основні фактори середовища (нестача корму або занадто інтенсивний відстріл), які перед тим обмежували приріст копитних, будуть усунені, хижаки не становитимуть істотної перешкоди для відновлення популяції оленів чи козуль. А коли зросте чисельність копитних, значно підвищаться шанси для виживання вовчат. Зграї знову збільшаться. Території груп, уже забезпечені жертвами, можуть звужитися. Великі групи хижаків поділяться на менші. Упродовж одного-двох сезонів вони здатні досягти попередньої щільності.

Цінною екологічною особливістю Карпат є те, що поряд із вовками тут живуть ще два інші великі хижаки: ведмідь

і рись. Їхні трофічні зв'язки й конкурентні взаємини мають дуже складний, майже нативний характер. Це унікальна не лише для України, але й для всієї Європи остання твердиня справді дикого життя. У Карпатських лісах, як ніде в Україні, чисельність вовка природно стабілізується конкуренцією за спільну кормову базу.

Чи справді вовк – безжалісний різун?

Ступінь поїдання здобичі у вовків залежить від розмірів улюбленої тварини, чисельності зграї, часу, який хижаки мають на споживання їжі, а також від доступності жертв у конкретній місцевості. Там, де не проводяться цільові систематичні наукові дослідження, суспільна думка формується на підставі випадкових спостережень. Зазвичай люди знаходять рештки вовчих жертв, убитих лише поблизу лісових доріг, будинків, пасовищ або місць, де проводяться лісові роботи. Ступінь поїдання здобичі в таких місцях невеликий. Пояснюється це насамперед тим, що наполохані близькою людською присутністю хижаки покидають свою трапезу. Обережні від природи вовки просто бояться вдруге підійти до своєї жертви і воліють запово розпочати виснажливе полювання, ніж ризикувати зустрітись з людиною. Зате звірів, убитих у віддалених місцях, з'їдають цілком.

Пожирати жертву починають зазвичай із задньої частини тіла. З'їдають стегна, спинну частину, розривають стінку черева, виїдають серце, печінку й легені. З огляду на вміст недоперетравлених рослинних решток залишають недоторканими шлунок і кишечник. Відтак обгризають ребра, передні кінцівки, голову. Якщо хижаків не сполохала людина, здобич з'їдають у швидкому темпі. Її розривають на шматки, переносячи відщипані частини вбік, щоб спокійно їх доїсти. Деколи голову або інші, не такі смачні частини тіла великої жертви заривають у сніг або ховають у лісовій підстилці. Роблять це на відстані кількох десятків, а то й сотень метрів від місця трапе-

зи. Схованку позначають сечсю. Під час голоду такий «депозит» буде безпомилково знайдений. Коли здобич солідних розмірів (або жертв декілька), вовки відпочивають неподалік від неї. Їхні напхані шлунки, що можуть вмістити одразу до 10 кілограмів м'яса, швидко перетравлюють їжу й за дві-три години готові прийняти нову порцію. Врешті-решт на місці нападу від оленя чи лося залишаються лишень череп, шедени, розтриті шматки великих трубчастих кісток і кісток тазу, огризки ребер і хребців, нижні частини кінцівок із копитами та клапти шкіри. Натомість від козулі, поросяти чи зайця найчастіше зостаються лише пляма крові й шерсть.

Те, чого не з'їдять вовки, стане кормом для багатьох інших лісових тварин – лисиць, снотів, тхорів, ласок, круків, канюків, сойок, синичок та багатьох інших видів, допомагаючи їм пережити довгі сніжні зими.

Від трапези, що закінчується природно, із властивим для вовків перебігом у схованому від стороннього ока закутку лісу, майже не залишається помітних слідів. Натомість у місцях, доступних для людини, часто зостаються недоїдки впольованої здобичі, а то й цілі, тільки вбиті тварини. Власне ця, більш видима частина подій і стає вирішальним фактором формування негативної думки про вовків, породжує міф про те, що вони вбивають не для того, щоб утамувати голод, а для забави та що їм нібито властива так звана «нестримна жадоба вбивати». Прикро, що на цьому міфі базується традиційне вороже ставлення до вовка як до шкідника лісу й непримиренне винищення його всіма способами в усі пори року.

Предок собаки

Вовки супроводжували людину від початків її земної історії. Про це свідчать вовчі кістки, знайдені разом із кістками гомінід при розкопках. Ця знахідка датується часом середнього плейстоцену (близько 400 тисяч років тому). В пізньому плейстоцені наші пращури вели кочовий збирацько-мисливський спосіб життя й були членами невеличких громад – ієрархічних родинних кланів.

Можемо припустити, що організаційні принципи функціонування таких груп були наближені до принципів внутрішніх групових стосунків, за якими формувалися й досі формуються вовчі зграї. Вдумливі спостерігачі з-поміж людей із повагою й цікавістю придивлялися до мисливської тактики вовків, завдяки якій ці хижаки забезпечували собі успіх у полюванні на значно більших від них звірів. Їх також дивувала легкість, із якою видобути з нори вовченята освоювалися і прив'язувалися до своїх опікунів – людей. Підкорили наших пращурів і вірність нових друзів, їхня готовність за всяку ціну оборонити людську родину, невтомне бажання спільно мандрувати й разом гратися, надзвичайне вміння демонструвати покору й радість. Врешті вовків приручили, і вони стали предками собак. Про такий перебіг подій свідчить разюча схожість між генетичним матеріалом вовка і пса, виявлена під час детального порівняння їхньої мітохондріальної ДНК. Згідно з найновішими науковими дослідженнями, що їх провела в Каліфорнійському університеті група Карлоса Вілля (1997), удомашнення вовка відбулося близько 135 тисяч років тому в різних місцях на землі. Спочатку звірі, що жили серед людей, відрізнялися від своїх предків лише генетично і поведінкою. Різниця в зовнішньому вигляді з'явилася набагато пізніше, близько 10-15 тисяч років тому, коли тогочасні люди перейшли на більш осілий землеробський спосіб життя. Виділилися також перші примітивні, відмінні між собою за виглядом породи собак.

Тоді ж діаметрально змінилося наше ставлення до вовків. Тваринництво і землеробство вимагали відкритих просторів. Ліси, що колись були притулком і джерелом їжі як для людини, так і для вовка, люди почали вирубувати під рілля й забудову. В проріджених лісах і на пасовищах з'явилися свійські тварини, які становили неабияку спокусу для хижаків. Відтоді вовків почали сприймати як істотну загрозу людським інтересам, а їх знищення стало одним зі складників піклування про резерви їжі. Вид, представники якого тисячі років вірно товаришували з нашими предками, вид, що дав початок нашому

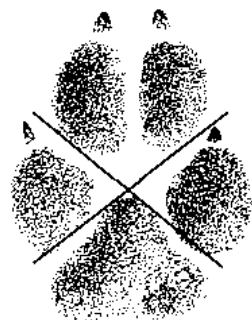
найкращому приятелеві – собаці, перетворився на один із за-
пекло винищуваних видів на земній кулі.

ЯК ВИЯВИТИ ПРИСУТНІСТЬ ВОВКА?

Обережність і пильність вовка дивовижні. Зазвичай він три-
мається здалеку від людини, але здатний приспати пильність
навіть найдосвідченішого знавця лісу. Може перебувати непо-
далік і залишатись при цьому непоміченим. Проте певні озна-
ки більш або менш тривалого перебування вовка в лісі існу-
ють. Їх можна виявити, якщо мати певні знання й навички. При
належному старанні, завдяки сумлінним і кваліфікованим спо-
стереженням та пошукам можна не тільки одержати підтвер-
дження присутності вовків, але й встановити їх чисельність,
структуру зграї, наявність їжі, фізіологічний стан особин.

Сліди вовчих лап

Субстратом, на якому найкраще читаються відбитки вов-
чих лап, є сніг. Тому майже всі описи слідів зорієнтовані на
сніжну пору року. Меншою мірою, але цілком можливо одер-
жати цінну інформацію з відбитків, залишених на піску, вог-
кому ґрунті чи болоті.

Відбиток
передньої лапи
вовка

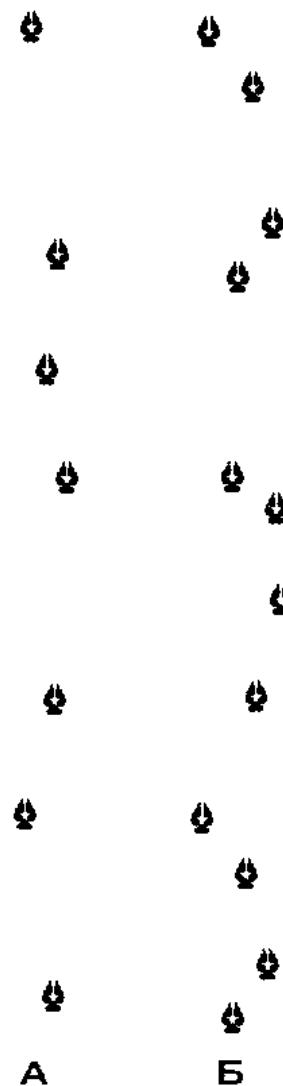
Вовк, як й інші представники родини соба-
чих, є звіром пальцеходячим: ходить на чоти-
рьох пальцях – другому, третьому, четвертому
і п'ятому. Перший палець передньої лапи зміще-
ний угору й не бере участі в формуванні сліду,
а на задній кінцівці взагалі зредукований. Пальці
передньої лапи розставлені трохи ширше, тому
її слід більший від сліду задньої кінцівки.
Міжпальцева подушка передньої лапи внаслі-
док невеликого вирізу ззаду має форму серця.
В подушці задньої кінцівки такого вирізу нема.
Пругкі пальцеві й міжпальцеві подушки за-
хищені зісподу грубою еластичною і надзвичай-

но міцною шкірою, а спереду озброєні ве-
ликими сильними кігтями, які не втягують-
ся. Слід вовчої лапи симетричний, видов-
жений, описується прямокутником; відби-
ток кігтів добре виражений. Дві середні
пальцеві подушки (третья й четверта) знач-
но висунуті вперед. Зовнішні мають із того
боку, де кігті, виразно загострене закінчен-
ня. Згори на відбитку лапи можна побачи-
ти правильний знак Х, який ділить слід на
чотири частини. Відбиток передньої лапи
більший від сліду задньої, і якраз він дозво-
ляє визначити стать і вік вовка. Слід лапи
дорослого самця разом із кігтями має дов-
жину 11-13 сантиметрів і більше вдавнений.
Слід самки дещо менший – 10-11 санти-
метрів – і більш видовжений. Відбитки лап
цьогорічних вовченят ще менші й узимку ся-
гають лише 8-10 сантиметрів.

Переміщуються вовки найчастіше клу-
сом – легким бігом. При цьому задня кін-
цівка точно ступає у слід передньої, внаслі-
док чого окремий відбиток лапи на снігу чи
на болоті найчастіше є насправді сумарним
відбитком обох лап і часом може бути тро-
хи змазаний. Чотири окремі сліди можна
знайти в місцях, де самець або самка альфа
наносили позначки сечю – біля купини тра-
ви, пня, каменя.

Вигляд протяжності слідів

Крім форми окремих відбитків лап, чи не
найважливішою ознакою слідів є рисунок,
який відображає трасу переміщення тварини.

Вигляд
протяжності
слідів вовка

Таблиця 3

Ознаки слідів різних хижаків

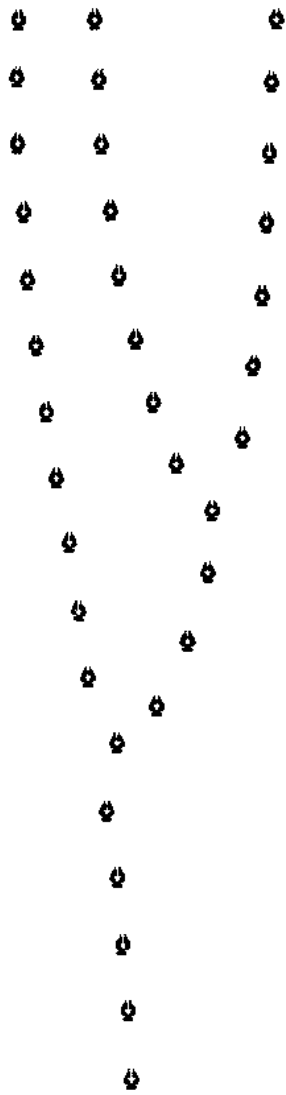
Вид	Вигляд сліду окремої лапи	Розмір (із кігтями, передня кінцівка), см	Довжина кроку, см	Вигляд траси слідів
Вовк	Містить відбитки чотирьох пальців і т. зв. л'яту серцеподібної або овальної форми, кігті великі й добре позначені, слід симетричний, довжина більша від ширини, справляє враження сильного	Довжина: 8-13 Ширина: 6,5-11	Помірна хода: близько 70 біг: 80-100	Зазвичай ходить по прямій, «шнурує»
Собака	Подібний до вовчого, але трошки менший і не так видовжений, кігті позначені слабше, не справляє враження особливої сили	Дуже різні, але в більшості порід менші від вовчих	Дуже мінлива	Траса слідів дуже часто змінює напрям, іде зигзагом
Лисиця	Дуже подібний до вовчого, але значно менший	Довжина: до 5 Ширина: 3-4	20-40	Найчастіше майже ідеальна пряма стрічка («шнурує»)
Рись	Формою подібний до котячого, овальні пальцеві подушки укладені підковою, одна висунена більш до переду, міжпальцева подушка трилопатева трикутна з вершиною, оберненою до пальців	Довжина: 5-9,5 Ширина: 5-9	Ходьба: 20-80 Клус: 135 Стрибки: 150-700	Часто проходить поваленими стовбурами, перед нанесенням мітки обходить предмет дугою

Річ у тому, що однозначно визначити вид лише за окремим відбитком лапи не так просто, оскільки виразні й добре збережені сліди трапляються рідко. Натомість характер розміщення («почерк») слідів зберігається краще, а інформативність його більша. «Почерк» відображає деякі риси поведінки звіра, його стосунок до різних предметів, схованок, слідів інших тварин. Такі поведінкові реакції мають видову специфічність і часто допомагають безпомилково встановити вид звіра.

На довгих відстанях вовки, як правило, зберігають прямолінійний напрямок руху і ставлять лапи з однаковим інтервалом. Через уже згадані характерні для цього хижака вузькі грудну клітку й зад сліди лівих і правих лап під час ходи й бігу рисують практично вкладаються в одну лінію. На снігу протяжний слід утворює, таким чином, упорядкований ланцюжок, майже прямую стрічку (див. с. 31, мал. А). Довжина кроку вовка, виміряна як відстань між одним і наступним відбитком кінцівки, в клусі (при бігу рисують) більша, ніж у споріднених видів (наприклад, лисиці) і становить близько 70-80 сантиметрів. Вона, правда, залежить від характеру місцевості, глибини снігового покриву, числа вовків, від того, чи разом із дорослими йдуть молоді особини. Під час переслідування жертви хижаки переходять на галоп, і тоді їхній крок видовжується, втрачає регулярність, а відбитки лап стають сильнішими, ширшими, менш рельєфними. Зрозуміло, що задні лапи вже не попадають у сліди передніх (див. с. 31, мал. Б). При стрибках відбитки набирають форми серпа: сліди передніх кінцівок містяться всередині й позаду, а задніх — іззовні й ближче до переду.

Характер руху зграї

Узимку, коли землю вкриває товстий шар снігу, зграя переміщується слід у слід. Усі йдуть за вожаком, вкладаючи лапи в залишені ним заглибини. Тому єдиний на вигляд ланцюжок слідів насправді може бути шляхом переходу цілої групи. Лише коли вовки долають якусь перешкоду (річку, крутий підйом) або під час погоні сліди розділяються і виявляють

Розділ слідів
вовчої зграї

справжню кількість хижаків. Коли випадає глибокий сніг, звірі ризують переважно до рогами або відкритими горбами, де вітер трамбує або здуває сніг. На второваній дорозі зграя взагалі може не залишати відбитків. Лише сліди окремих тварин, що час від часу відходять із битого шляху, щоб обнюхати скирту чи якийсь старий відбиток, вказують спостережливому слідопитові їх переміщення.

Повні драматизму дикого життя лісу бувають історії, реконструйовані по слідах невдалих і вдалих вовчих полювань. Якщо людина не сполошить хижаків, зграя так дощенту знищує жертву, що тільки вміло прочитані сліди єдині переказують трагічний (для жертви) фінал драми.

Не раз узимку зграя наважується на відчайдушний рейд околицями села.

Посеред зими все частіше зустрічаються сліди поодиноких тварин. Навесні можна побачити відбитки відокремленої пари: одні більші, другі менші.

Позначення території

Закон територіальності вовчої зграї, закони вовчої сім'ї зобов'язують до обміну інформацією у вигляді цілої низки сигналів. Позначення траси своїх переходів сечею і відходами є тому цілком типовим прикладом. Ця місія належить домінантним особинам – самцеві й самиці. Для цього звір делікатно трохи збочує зі шляху і піднімає одну лапу (самиця альфа робить так само!

Тільки коли це не пов'язане із нанесенням мітки, вона мочиться «по-жіночому», як проста вовчиця – між лапами). Стоячи на трьох, тварина з великою силою вистрикує невелику порцію сечі на обрані купину трави, пеня або на камінь. Часто при цьому також енергійно дряпає зсмілю, залишаючи ще й знаках виділень із залоз у пальцевих подушках. Процедура позначення сечею виконується під час обходу досить регулярно, що 100–300 метрів (Nowak and Mysłajek, 2000).

Для маркування території використовуються також екскременти. Свідченням цього є регулярна їх поява і значне нагромадження на лісових стежках і дорогах, перехрестях, підходах до водопою.

Вовчі екскременти досить великі, циліндричні, діаметром близько трьох і завдовжки до 10–30 сантиметрів, звужені на одному кінці. Своєю формою вони нагадують екскременти великого собаки, але відрізняються значним вмістом шерсті й уламків кісток. Якщо вовк щойно наситився упольованою жертвою, його відходи чорні та м'які. З часом вони твердішають і змінюють колір до сіро-коричневого, а в літню спеку стають навіть жовто-білими. Старий, виполосканий дощем вовчий кал має вигляд видовженого клубка шерсті з уламками кісток. Від дуже давніх відходів на лісовій підстилці залишаються лише позеленілі кісткові фрагменти, оскільки шерсть використовують для побудови гнізд птахи та дрібні ссавці.

Крім сигнальної для диких мешканців лісу інформації, кал є джерелом місткої і валідної інформації про стан зграї. Дослідник може встановити харчовий раціон групи, видовий склад

Мітка сечею на купині
трави

її жертв. Для цього знахідку поміщають у спеціальні паперові мішечки й у супроводі пояснювальної записки доставляють до спеціалізованої лабораторії на хімічне й мікроскопічне дослідження.

Вокальна комунікація

У спілкуванні вовки послуговуються найрізноманітнішими звуками. Найвідомішим для нас є, звичайно, їхнє виття. Служить воно як для комунікації всередині групи на далеких відстанях, так і для передачі інформації іншим зграям. Одиначе виття самотнього вовка триває від декількох до кільканадцятьох секунд. Його висота більшу частину часу лишається незмінною або змінюється незначно. Таке виття може повторюватися кілька разів, tworячи сесію тривалістю від 40 секунд до двох хвилин. Наодинці вовк виє, щоб зв'язатися з рештою групи, повідомити про місце свого перебування, викликати зграю до себе. Виття служить також своєрідним запобіжним клапаном для гасування агресивних інстинктів під час гону.

Збірне виття родинної групи звучить інакше, особливо коли у зграї є кількомісячні щенята. Сесію розпочинає одиначе низьке виття (звичайно самця), яке триває близько 5 секунд. До нього долучаються друга особина і через чергові 5 секунд інші вовки. Якщо початково одностайне, плоске виття починає раптово заломлюватися, найімовірніше, це долучилась самиця. Вона вокалізує трохи вищим надломленим голосом. Самці підлаштовуються під неї, за ними до старших приєднують свої

Вокальна комунікація

голоси щенята. Під кінець сесії, що може тривати декілька хвилин, з величезним завзяттям виють власне щенята, видобувачи з себе при цьому різноманітні скімлення й скавучання. Часто скиглять і дорослі звірі. В міжчасі настають короткі моменти затихання, коли підпорядковані особини чекають на вокальну підтримку домінантних самця чи самки.

Групою вовки виють найчастіше біля здобичі, прославляючи свій ловецький успіх, а також відповідаючи на виття чужого вовка. Виють також у момент мобілізації перш ніж вирушити на полювання або повертаючись із нього до місця, де під наглядом матері або опікуна залишили щенят. Є різниця між виттям, що почалося спонтанно, і таким, що є відповіддю на «зачіпку» чужака. У другому випадку виття стає своєрідною звуковою дошкою оголошень. У стані підвищеного нервового збудження вовки відповідають більш агресивно, часто з гортанним підгавкуванням.

За сприятливих атмосферних умов виття можна почути з відстані до 5 кілометрів, однак найчастіше ця дистанція становить 2-3 кілометри. Вовки ж чують один одного на 10-кілометровій відстані.

Вовки найчастіше виють увечері між 20 і 24 годинами, а також рано-вранці від 3 до 5 години. Час виття залежить від пори року, тривалості світлового дня, а також від фази місяця. Але не можна стверджувати, що вони виють на місяць. Темними літніми ночами момент сходу місяця є сигналом виходу хижаків на полювання. Тварини з піднесенням взаємно об-

Ресепція вовчого виття

нюхуються, виляють хвостами, аж поки нарешті дружно не завиють. Це служить остаточною ознакою мобілізації й готовності до виходу.

Упродовж цілого року змінюється інтенсивність групового виття. Найбільша вона влітку й восени, відтак знову спадає. Наступне зростання інтенсивності виття настає в період гону (січень – лютий). Найменша вона в початковий період виховання щенят. Аби не виказати місця розташування лігвища з беззахисними щенятами, вовки вокалізують неохоче. Зате самі вовченята, коли вже трохи підростуть, часто на вранішній зорі зраджують себе голосним гавканням і виттям.

Виття пса великої породи може нагадувати виття самотнього вовка, однак майже завжди йому передують або ж завершує його гавкання.

Вовки спілкуються також за допомогою інших голосових звуків, які набагато частіше, ніж виття, застосовують для порозуміння в сім'ї. Конкретно адресовані попискування, скімлення й ричання виражають залежно від ситуації й інтонації радість зустрічі, покору, акцептацію або її відсутність, огуду, страх, прохання, погрозу і т. д. Гавкання звучить найчастіше тоді, коли поблизу нори або щенят з'являється чужак або коли вовків зненацька потурбували біля здобичі. Якщо напрямок надходження виття встановити дуже важко, то напрямок джерела гавкання визначити набагато легше. Тому вовки застосовують його для попередження інтруза, щоб не підходив ближче до місця їхнього перебування. Голос цей нижчий, глибший і здається агресивнішим, ніж валування собак.

АРЕАЛ І ЧИСЕЛЬНІСТЬ

Колись ареал вовка був дуже широкий і охоплював усю північну півкулю: Америку, Європу й Азію включно з Аравійським півостровом і Японією. Не заселяли ці звірі лише високогір'їв, великих пустель і тропічних джунглів. Сучасні території їх проживання значно менші. Кількість цих хижаків

у всіх регіонах ареалу постійно змінюється і залежить від числа копитних у лісах та інтенсивності відстрілу. В низці країн чисельність вовків істотно зростає в роки війн і значних соціальних потрясінь.

Америка, Азія

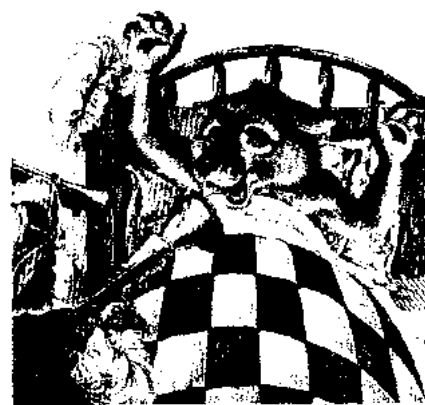
У Північній Америці вовками відносно чисельно заселені лише Аляска і Канада. Причому в Канаді цих звірів налічується найбільше в світі – 50 000 особин. У США, крім Аляски (близько 7 000 особин), єдина значна популяція їх вижила лише у штаті Міннесота. Малі ізольовані популяції животіють ще в кількох інших регіонах цієї країни й Мексики.

Лише в Азії вовки зберегли ще значну чисельність на більшості своїх давніх теренів. Азійський ареал охоплює нині країни Близького Сходу, Середню Азію, Корсію, Індію, Китай, Монголію, азійську частину Росії.

Європа

Європейська частина популяції з'єднується з азійською через простори Росії, яка посідає другу в світі сукупну кількість цих собачих – 30 000 особин. Відносно неперервний європейський ареал вовка поширюється ще на захід через території Литви, Білорусі, України на регіон Карпат і тут закінчується. Країни Західної Європи встигли позбутися цього складника видового різноманіття ще в донауковий період господарювання.

На вовків влаштовували великомасштабні облави. В Саксонії, приміром, у 1611-1717 роках вбито їх не менше 6937 особин. В результаті після 1750 року там не

Так закінчується казки про Червоного Шапочку

зустрічався вже жоден екземпляр. Натомість на заході Німеччини цей хижак втримався довше, але врешті-решт теж був винищений. І посприяли цьому певною мірою «Дитячі й родинні казки» братів

Фінал казки
про Вовка і Лисцю

Грім (1812-1814). Виконуючи соціальне замовлення, ці засновники міфологічної школи у фольклористиці створили яскравий образ вовка-лиходія, якого справедливо вбивають наприкінці відомої казки про Червону Шапочку. Виховані в дитинстві на казках геніальних братів, мисливці так заподадливо взяли за винищувати цих хижаків, що до кінця XIX століття в Німеччині не залишилося жодного вовка.

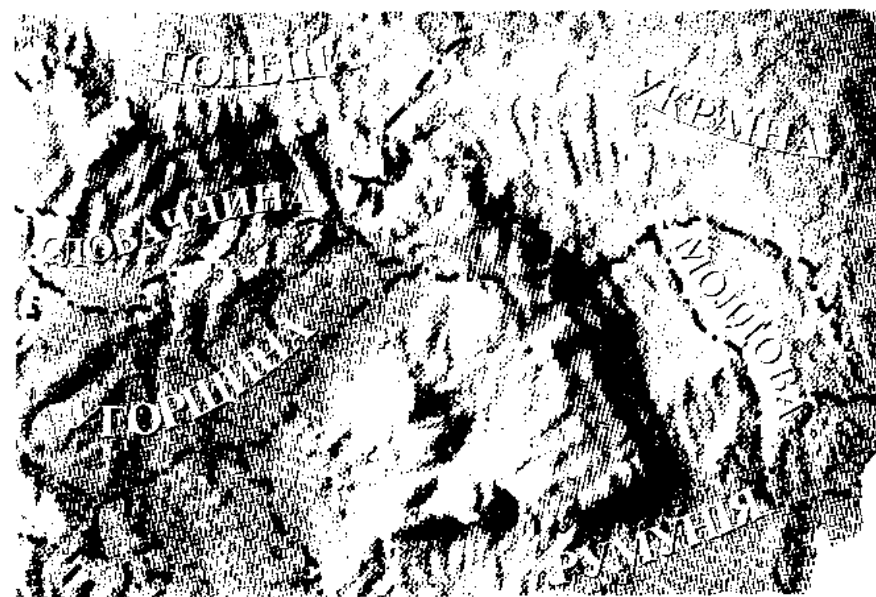
Зменшення європейської частини ареалу вовків за останні 200 років набуло трагічного характеру.

На захід від Карпат ці звірі зустрічаються подекуди в горах Італії, Іспанії й Португалії, а також, хоч і дуже рідко, у Швеції, Норвегії й Фінляндії.

Українці виховували своїх дітей на власних казках. Вовк у них – ніколи не смертельний ворог. Частіше це простаке недоріка, якого б'ють, але не вбивають. Може, тому в Україні ці хижаки зареєстровані в усіх областях. За даними офіційної статистики, 1999 року загальнодержавний ресурс виду становив 2575 особин. Найбільше число їх зареєстроване в Луганській (305), Житомирській (268) і Рівненській (192) областях.

Карпати

Карпатами називають гірську систему, що починається недалеко від Братислави (Словаччина) і закінчується на південно-сході поблизу Залізних Воріт (Румунія). Дугою із трьох боків оточує вона Середньоевропейську низовину. Довжина Карпат – приблизно 1500 кілометрів. У північно-західній частині їхня ширина становить 240 кілометрів, у південно-західній – 340, а в північно-східній, де розташовані Українські Карпати, вона звужується до 100-120 кілометрів.

Карпати на карті Європи

Скам'янілі рештки тварин, виявлені у четвертинних горизонтах, свідчать, що в ті далекі часи гори заселяли гігантський, благородний і північний олені, носороги, бики, тури, виконні коні, лосі, мамонти, лисиці й багато іншої звірини. Знайдено також залишки вовка (Татаринов, 1950).

Найбільше карпатських вовків збереглось у Румунії. Офіційно їх тут налічують 2 500 особин. Це найбільша в Європі популяція в межах однієї країни. Офіційна чисельність вовків у Словаччині становить 1 281. У Польщі останніми роками подають цифри від 800 до 1 000 особин, більшість із яких проживає в Карпатах (у Кросненському воєводстві – близько 200, в Новосондському – 140, Перемишльському – 80, Бельському – близько 40).

В Українських Карпатах налічується 420 вовків, або 16 відсотків їх державного ресурсу: в Чернівецькій області – 16, Закарпатській – 140, Івано-Франківській – 118, Львівській – 146 особин.

Карпатська частина вовчого ареалу унікальна. По-перше, це остання твердиня дикого життя в Україні. Біоценоз тут найповніший. І основною ознакою цієї повноти є наявність трьох великих хижих ссавців. По-друге, Карпати – єдиний реальний коридор, що з'єднує східну євро-азійську частину ареалу вовка з Західною Європою. Винищення цього виду в українській частині Карпат ставить під загрозу ізоляції маргінальні островкові популяції західної частини європейського ареалу й позбавляє, може, останнього шансу реституції виду на заході шляхом природної міграції.

Тому Карпати як унікальна сукупність ландшафту, флори й фауни є національним багатством України і загальнолюдською цінністю.

Динаміка популяції в Українських Карпатах

У повоєнних роках радянська влада реалізувала масштабну державну програму винищення вовків. Для виконання цієї програми були дозволені всі методи, включно з застосуванням отрути. Використовувалися також різні форми матеріального стимулювання. За вбитого вовка, наприклад, преміювали ягням або телям. До винищення цих хижаків закликала й радянська пропаганда. Внаслідок такої діяльності за 24 роки (1946–1970) популяція карпатських вовків зменшилась у 10,5 разу.

У 1957–1958 роках, за оцінкою львівського професора К. А. Татаринова, в Карпатах їх налічувалося до 100 сімей загальною чисельністю близько 600 особин. Від середини 60-х років кількість хижаків знизилася настільки, що попри застосування жорстких методів примусу і заохочення, властивих для тоталітарної держави, здобування вовків почало помітно спадати. К. А. Татаринов (1973) повідомляє вже тільки про спорадичні випадки виявлення вовків (близько 3 особин на 100 000 гектарів), а чисельність виду в українській частині Карпат на 1970 рік оцінює як близьку до 60. Але й це число професор пропонує скоротити вдвічі й закликає до застосування отрути. Перший виявлений нами в українських джерелах публічний голос на захист вовків належить іншому львівському професорові Володимиру Даниловичу Бондаренкові (1988).

На початку 1976 року в карпатських областях налічили 166 вовків (див. табл. 5). Це число вимагає пояснення. Тиск відстрілу п'ять років перед 1970 показано такий самий (215), як і п'ять років по тому (220) (табл. 4), але кількість хижаків зросла майже

Таблиця 4

Знищення вовків у Карпатах 1946–1975 років
(Гунчак М. С., не опубліковано)

Роки	Добуто, голів	По областях			
		Закарпатська	Ів.-Франківська	Львівська	Чернівецька
1946–1955	1 301	411	509	78	303
1956–1960	839	286	290	198	65
1961–1965	527	155	119	219	34
1966–1970	215	32	50	125	8
1971–1975	220	65	58	82	15
Разом:	3 102	949	1 026	702	425

Таблиця 5

Динаміка чисельності вовків у Карпатах 1976–2000 років
згідно з офіційною звітністю
(Гунчак М. С., не опубліковано)

Рік	Чисель- ність, голів	Приріст, %	Добуто	
			голів	у % від чисельності
1976	166	–	54	32,5
1977	266	+60,0	71	26,7
1978	321	+20,7	95	29,6
1979	227	–22,3	60	26,4
1980	283	+25,1	105	37,1
1981	328	+15,9	106	32,3
1982	246	–23,0	109	44,3
1983	280	+13,8	130	46,4
1984	281	–	124	44,1
1985	258	–8,2	138	53,5
1986	245	–5,1	161	65,8
1987	214	–8,6	87	40,7
1988	301	+40,6	112	37,2
1989	342	+13,3	117	34,2
1990	239	–30,0	110	46,0
1991	232	–3,0	112	46,2
1992	344	+44,4	32	9,3
1993	438	+27,3	96	21,9
1994	434	+1,0	81	18,4
1995	413	–4,9	78	18,9
1996	351	–15,5	79	22,2
1997	412	+17,0	133	32,2
1998	344	–16,0	119	34,5
1999	430	+25,0	115	26,6
2000	384	–	–	–

Таблиця 6

Динаміка чисельності копитних у Карпатах
(Гунчак М. С., не опубліковано)

Рік	Число копитних на одного вовка	Чисельність оленя благородного	Число олснів на одного вовка
1976	249	9 038	54
1977	141	9 788	36
1978	101	9 232	28
1979	150	9 500	42
1980	111	9 440	33
1981	98	9 220	28
1982	123	9 841	40
1983	117	10 089	36
1984	122	10 369	37
1985	125	10 254	40
1986	131	10 480	42
1987	151	10 199	48
1988	111	10 048	33
1989	90	9 727	28
1990	135	9 881	41
1991	136	10 026	43
1992	86	8 532	55
1993	63	8 037	18
1994	60	7 800	18
1995	64	7 336	18
1996	63	6 242	18
1997	50	5 449	13
1998	86	5 869	17
1999	80	5 149	12
2000	–	5 070	13

втричі. Найвірогідніше пояснення цього – помилка в обліку. Може бути й інша причина. У 60-х роках в СРСР відбулися певні демократичні перетворення. Почалася реабілітація радянської біологічної науки. Деякі вчені-біологи змогли відкрито висловлювати свої думки. Радянський Союз взяв участь у Міжнародній біологічній програмі (IBP – International Biological Program, 1964-1974). Дослідження проводили декілька тисяч біологів із 58 країн. Результатом програми був величезний матеріал про трофічні зв'язки в екосистемах та роль різних компонентів біоценозів. Одними з наслідків стали також переосмислення ролі хижих звірів і міжнародний рух на їх захист. У Радянському Союзі також переглянули ставлення до вовків, ліквідували нагороди за їх знищення, заборонили вживати отруту. Стрибок у звітності цілком може відображати й косметичне пристосування до нових міжнародних реалій.

Оскільки одним з екологічних факторів, що лімітують чисельність усіх видів тварин, є кормова база, інтерес викликає й динаміка чисельності копитних тих самих років (табл. 6). Проаналізувавши дані М. С. Гунчака, ми відмітили вражаючий факт: зростання чисельності вовків (у 2,3 разу) відбувалося одночасно зі спадом (майже вдвічі) чисельності оленів – основного корму хижаків. Виходить, що кількість оленів, яка припадає на одного вовка, за 25 років стала вчетверо меншою! Така ситуація вимагає уважного вивчення, результат якого, безперечно, змінить загальновідомі уявлення про основи екології або спонукатиме до зміни методів інвентаризації фауни. Наразі не маємо підстав заперечувати, що олені є основою (до 80 відсотків спожитої біомаси) кормової бази вовків. Звідси випливає, що один хижак з'їдає за рік до 20 оленів. У такому разі напрошується один із двох висновків: або в карпатських лісах уже взагалі немає цих рослиноїдних, або невірно подана їх чисельність.

Чи добре ми рахуємо?

Чимало авторів критично ставиться до результатів офіційного обліку. Сергій Жила (2000), приміром, вважає, що дані

офіційної статистики завищені. Причина розбіжностей криється у методично невірній системі офіційного обліку тварин, що проводиться фактично в грудні, а не наприкінці сезону полювання. Крім того, існуюча система обліку не виключає вірогідності порахувати одну і ту саму зграю декілька разів на територіях кількох користувачів. Автор же використовував метод картування ділянок перебування і враховував число зграй. Згідно з його підрахунками, 1998 року в Карпатах налічувалися 33 вовчі зграї загальною чисельністю 155 особин. ЦСУ ж подає число, більше в 2,22 разу – 344 особини.

Методикою спостереження і картування зграй користується і Сабіна Новак, яка вже багато років займається вивченням вовків у Польських Карпатах. Офіційна інвентаризація в Польщі послуговується методами, подібними до українських. Тому не дивно, що дані С. Новак також у 2–2,5 разу нижчі від даних офіційної статистики. Такий збіг результатів двох незалежних досліджень промовляє на користь перегляду методики обліку тваринних ресурсів держави.

Існують також кабінетні методи оцінки можливої кількості вовків. Якщо виходити з величини території однієї родини – в середньому 150 квадратних кілометрів, то в лісах України може розміститися близько 650 зграй (близько 1 950–2 600 тварин), а в Івано-Франківській області – 41 зграя (120–160 особин). Дуже близьке до цього число подає офіційна статистика. Та чи насправді вовки так рівномірно розселилися по всіх лісових масивах країни?

В майбутні без вовка?

Серед різних вигадок про вовка значного поширення набув міф про незнищенність цього хижака. Справді, висока витривалість і відома адаптаційна здатність цього виду не пророкують його швидкого природного зникнення. Та навіть попри оптимістичні відомості офіційної статистики про чисельність вовків, маємо досить підстав для занепокоєння. Ось деякі з них:

1. Організоване винищення вовка в Україні за сприяння державних структур із залученням державних коштів; відсутність правових обмежень щодо вилучення цього виду; застосування інтенсивних методів і знарядь полювання.

2. Відсутність об'єктивного обліку тварин. Статистична звітність викликає більше сумнівів, ніж оптимізму.

3. Антропогенна фрагментація лісових масивів.

4. Нестача затишних ділянок лісу, яких не відвідують люди. Відсутність охорони місць полотів вовків, практика вибирання вовченят із лігва.

5. Браконьєрське винищення копитних, насамперед лосів та оленів, які є основною кормовою базою для вовків.

6. Оскільки великі хижаки очолюють екологічні піраміди й завершують ланцюги живлення, в яких відбувається відома концентрація речовин, то в разі забруднення середовища концентрація забруднювача досягне патогенних розмірів насамперед у їхніх організмах.

Згідно з офіційними даними, число добування вовків в Україні 1998 року сягало 42, а 1999-го – 38 відсотків від загального числа популяції. С. Жила (2000) вважає, що насправді цей показник значно вищий і 1998 року становив 86,3, а в Карпатах, за власними підрахунками вченого, – 76,8 відсотка. Таких високих показників аж ніяк не можна увібгати в нейтральне поняття регулювання чисельності. Це вже винищення. Власне, так воно й назване в офіційних державних документах. Можемо лише сподіватися, що таке ставлення до одного з видів диких тварин незабаром відійде у минуле – і відійде не разом із видом. Принаймні в Карпатах уже нині можна відмовитися від жорстокого вигублення цих хижаків. У Карпатських лісах, як ніде в Україні, найповніше збереглися природні механізми регулювання чисельності вовків. Як уже згадувалося, провідну роль у цьому відіграв кількість копитних. Однак чисельність вовків у Карпатах перебуває ще під одним потужним впливом: конкуренцією інших видів хижаків –

ведмедя й рисі. Втручання в ці механізми чиновника з наказом про боротьбу з хижакими здавалося б досить смішним, якби не було таким сумним.

Отже, занепокоєння щодо збереження виду *Canis lupus* в Україні – небезпідставне. Якими ж можуть бути наслідки його втрати?

1. Досвід показує, що ні різкого зменшення смертності копитних, ані значного зростання їх чисельності чекати не слід.

2. Держава буде змушена збільшити видатки з бюджету на штучну регуляцію структури стада і його впливу на лісову рослинність.

3. Оскільки людина не дасть собі в цьому ради, місце пресингу хижацтва займуть інші фактори: хвороби й голод.

4. У лісі загосподарюють бездомні собаки, які ніколи не зможуть виконати за вовка його важкої й важливої місії.

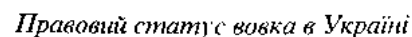
5. Урешті-решт держава почне витрачати великі кошти на відновлення поголів'я вовків, як це роблять нині у США.

Є підстави бути стурбованим за долю вовка

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВОВКА В УКРАЇНІ

Важливим складником видової охорони фауни, безперечно, є законодавство. Проте власне в законах і нормативно-правових документах України ставлення до вовка вражає суперечливістю. З одного боку, природоохоронні закони гарантують захист усім видам тварин. Але одночасно Закон України «Про мисливське господарство та полювання» (7), а також ряд підзаконних актів оголошують всеукраїнську мобілізацію на винищення вовків і ворон.

Як дика лісова тварина вовк є невід'ємним складником лісу (2, ст. 3) і власністю держави. Як представник хребетних, що перебуває в Україні у стані природної волі, він посідає ще й статус об'єкта тваринного світу (3). Той факт, що вовк оселений на території більш ніж однієї області, зобов'язує застосовувати до нього статус природного ресурсу загальнодержавного значення (3, ст. 4). Подібне трактування знаходимо в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (4). Природні ресурси України, в тому числі й вовк як їх невід'ємний складник, є власністю українського народу, частиною національного багатства.

Конституція України проголошує, що держава повинна утримувати екологічну рівновагу (1, ст. 16). Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (4 ст. 5) стверджує, що природні процеси є одним з об'єктів правової охорони навколишнього природного середовища. Охороні підлягає тваринний світ (4, преамбула, ст. 5), а отже, й вовк. Це стосується живих і мертвих тварин, частин їхніх тіл, а також лігов, середовищ, де вони перебувають. Збереження цілісності природних угруповань Карпат, до яких належить і вовк, є одним з основних принципів охорони тваринного світу (3, ст. 7). Закон зобов'язує всіх користувачів, спеціалізовані природоохоронні служби, органи місцевої влади не допускати виснаження популяції виду, порушення цілісності природних угруповань. Особливо забороняється завдавати шкоди місцям, де відбувається розрід тварин, у тому числі й вовчим лігам.

У правовому полі нашої держави вовк посідає також статус міжнародного біологічного ресурсу.

У 1994 році Верховна Рада ратифікувала «Конвенцію про охорону біологічного різноманіття» (5). Цей міжнародний документ був прийнятий на зустрічі у верхах в Ріо-де-Жанейро 1992 року. З Конвенції випливає, що вовк підлягає охороні як тварина, яка існує в нас в умовах *in-situ*, тобто у своїх рідних природних умовах. Україна зобов'язалась у процесі прийняття рішень на державному рівні передбачати розгляд питань збереження і сталого використання біологічних ресурсів, уживати заходів, щоб запобігти або звести до мінімуму несприятливий вплив на біологічну різноманітність, сприяти захистові екосистем, природних місць проживання і збереженню життєздатних популяцій видів у природних умовах. Не зашкодить ще раз нагадати, що дані зобов'язання стосуються всього біологічного розмаїття. І вовка також. Крім того, домовленості в Ріо покладають на нас обов'язок вживати відповідних заходів для забезпечення належного обліку екологічних наслідків своїх програм і політики, що можуть спричинити значний несприятливий вплив на біологічне розмаїття.

Найближчу до вовчої теми «Конвенцію про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі» (6), укладену 1979 року в Берні, Україна ратифікувала 1996 року. Цей документ містить заборону виловлювати й убивати види, включені до списку в додатку II. Забороняється також застосовувати на полюванні низку інтенсивних і невибіркових способів ловлі й убивання, перелічених у додатку IV. Верховна Рада ратифікувала Бернську конвенцію з застереженнями. Серед них і такі: «В Україні допускається в обмеженій кількості, за умов відповідного контролю, щодо таких видів тварин, перелічених у додатку II до Конвенції: вибіркове регулювання чисельності вовка (*Canis lupus*)...».

Наша держава залишила за собою також право використовувати деякі засоби та способи добування, вилову й інших форм полювання, перелічені в додатку IV до Конвенції. Зокрема Україна дозволила собі застосовувати капкани для добу-

вання вовка. Це суперечить ст. 8 Конвенції, яка стверджує, що коли учасник залишає за собою право вбивати тварин із додатку II, то не може застерігати собі права на використання методів, перелічених у додатку IV. Це було б не так зле, якби названі закони діяли.

Полювання

Згідно з «Положенням про мисливське господарство та порядок здійснення полювання» (1996), вовк занесений до списку мисливських тварин. Отже, в Україні регулярно і легально здійснюється вилучення цього звіра з природного середовища. Але полювання на вовка має свої дивні особливості.

Нааявність статусу мисливської для тварини, інтенсивність вилучення якої є найвищою (понад 80 відсотків популяції, а в деяких частинах українського ареалу до 100 відсотків), не завадила міністрові екоресурсів не передбачити лімітів його відстрілу (9). Документи, що регулюють ліміти на вилучення інших видів тварин, які мають статус природного ресурсу загальнодержавного значення, містять слова: «крім вовка». Стягнень за незаконне добування вовка, розорення його лігва законодавство теж не передбачає.

Не виконується щодо вовка й основний принцип охорони природи, принцип платності використання природних ресурсів, викладений в базовому природоохоронному законі (4, ст. 3, и) і в Законі України «Про тваринний світ» (3, ст. 7). Тільки іноземці повинні платити за його добування. Назва цього виду фігурує в державних нормативних документах, що регулюють надання послуги полювання

Шкіру вовка можна купити на базарі

іноземним громадянам. Трофей, що складається з вовчої шкіри і черепа, обходиться закордонному мисливцю в 1 000-1 200 DM (10) (на базарі в Яремчі таку шкіру можна придбати за 200 DM). Ця група документів збігається (і не тільки стосовно вовка) зі сферою дії Закону України «Про приєднання України до Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення» (1999). На жаль, відсутність доступних додатків до цієї Конвенції в базі даних Верховної Ради не дозволяє ширше прокоментувати даний збіг. Однак продаж і купівля цього об'єкта тваринного світу, створення умов для його експорту суперечать духу Конвенції.

Винищення вовків

На жаль, всупереч ратифікованій 29 жовтня 1996 року Бернській конвенції 16 грудня 1997 року вийшов наказ Державного комітету лісового господарства України № 121 «Про заходи по винищенню шкідливих хижих звірів» (8). Він містить цілком новий для діючих законів термін: винищення. Наказ 25 грудня того ж року зареєструвало Міністерство юстиції України, і він вступив у дію. Посадові особи за бюджетні кошти зобов'язані знищувати частину народної власності, природний ресурс під назвою вовк. Аматорів-мисливців заохочують амуніцією, спеціальним (теж за кошт держави) навчанням, як ефективно винищувати тварин. Крім того, держлісгоспи виплачують за кожного вбитого вовка 100 гривень. І жодного натяку на вибірковість. Жодних обмежень щодо віку тварин та їх кількості. Взагалі без обмежень. Жодного посилання на дослідження чи причи-

Цей вовк загинув у петлі

ни. Ніяких умов, ніякого «відповідного контролю». Винищення та й годі.

В унісон «Наказу про винищення» в березні 2000 року почав свою ходу ще один Закон України: «Про мисливське господарство та полювання» (7). Виростав цей Закон зі слабенького підзаконного акта – Положення про ведення мисливського господарства, але так і не виріс; зате містить масу внутрішніх і зовнішніх суперечностей, а його статті 17, 25 і 33 знімають всякі обмеження щодо винищення вовків. Але закон є закон. Він діє всупереч як Бернській конвенції, так і «Конвенції про охорону біологічного різноманіття».

Примітка. Коли книга вже була підготовлена до друку, ми дізналися, що у відповідь на наші звернення Держкомісгосп вніс зміну до Наказу № 121, виправивши слово «винищення» на «відстріл». Ніяких істотних змін у зміст наказу не впроваджено.

ДОКУМЕНТИ

1. Конституція України. Київ, 28 червня 1998 р.
2. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р.
3. Закон України «Про тваринний світ». Київ, 3 березня 1993 р., № 3042-ХП.
4. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». Київ, 25 червня 1991 р., № 1264-12.
5. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про охорону біологічного різноманіття» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1994. – № 49. – С. 433.
6. Закон України «Про приєднання України до Конвенції 1979 року про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1996. – № 50. – С. 278.
7. Закон України «Про мисливське господарство та полювання» // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 18. – С. 132.
8. Наказ Державного комітету лісового господарства України «Про заходи по винищенню шкідливих хижих звірів» від 16 грудня 1997 р., № 121. Зареєстрований у Міністерстві юстиції України 25 грудня 1997 р., № 623/2427.
9. Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України «Про затвердження лімітів добування (відстрілу, відлову) диких парнокопитних та хутрових звірів у сезон полювання 2000-2001 років» від 19 квітня 2000 р., № 10.
10. Наказ Міністерства лісового господарства України «Про затвердження граничних рівнів цін на мисливські трофеї, добуті іноземними громадянами, та граничних рівнів тарифів на послуги, що їм надаються» від 18 червня 1996 р., № 65.

ВОВК І СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ТВАРИНИ

Попри численні вигадки й міфи, від давніх часів і до цих пір існує реальна причина, що підіграє конфлікт між людиною й вовком. Такою причиною є шкода, якої завдають ці хижаки тваринництву. Так, 1873 року в європейській частині Російської імперії (без урахування Польщі та областей Війська Донського й Уральського) вовки знищили 179 000 голів великої й 563 000 голів дрібної худоби (Гептнер и др., 1967). В СРСР ці втрати на кінець 20-х років XX століття становили в середньому 0,54 відсотка від усього поголів'я худоби. За даними служби державного страхування, в 1953-1957 роках у Закарпатській області вовки загризли 10 320 свійських тварин. У гірських районах Львівщини за 1950-1956 роки вони знищили близько 4 000 голів худоби. В усіх карпатських областях від 1946 до 1970 року через цих хижаків тваринництво недолічилося 50 000 голів худоби (Татаринов К. А., 1973).

Нинішні втрати в Карпатському регіоні України скромніші, та все ж досить істотні. За 1998-1999 роки в Чернівецькій області вони становили 20 голів великої худоби і 93 вівці (Бапура О., 2000). Національна страхова компанія «Оранта» зареєструвала в тих роках загибель від великих диких хижих звірів у Львівській області 16 свійських тварин, у Закарпатській – 48, в Івано-Франківській – 238.

Справді, тваринництво на теренах, де оселені дикі хижаки, стикається з ризиком, але ступінь цього ризику значно залежить від нагляду за майном. Кожен селянин, що вирішив утримувати худобу поблизу великих лісових масивів, де водяться вовки, рисі, ведмеді, знає про це і для власної вигоди мусить вживати запобіжних заходів. Передбачаючи кошти для ведення свого тваринницького господарства, він мусить врахувати й накладні видатки на охорону від хижаків.

У такому підході до справи немає нічого дивного. Господар, вкладаючи гроші, майно і працю в свою справу, стає інвестором. А кожен інвестор, розвиваючи господарську

діяльність, аналізує загрози, що супроводжують його інвестиції, й намагається від них уберегтися. Дбайливий садівник не закладає саду без огорожі. Так має бути й у тваринництві. Чому ж у Карпатах ще так багато газдів не беруть до уваги цієї вимоги?

У цьому розділі ми опишемо деякі методи, що допомагають уберегти тварин від нападів вовків, а також здичавілих і бродячих собак, число яких, можливо, не перевищує кількості диких хижаків, але ловецькі здібності їх достатні для успішного нападу на свійську худобу.

Чому виникають проблеми з вовками?

Основною їжею вовка, як ми вже згадували, є олені, козулі й кабани. Чому ж усе-таки він убиває й свійську худобу? Причина дуже проста: свійські тварини – легша здобич, ніж лісові звірі. За яких умов таке трапляється? Головним чином, тоді, коли на ділянках, де водяться хижаки, власники корів, кіз та овець полишають своїх тварин на пасовищах без нагляду, часто й на ніч. Господарську худобину, якої б кондиції вона не була, дуже легко вполювати. Сприяє цьому втрата у свійських тварин ефективних механізмів оборони від хижака, наявних, приміром, у диких копитних.

Беззахисні, часто прив'язані ланцюгом корови чи вівці, що їх випасають на ділянках, обнесених низькою огорожею, яка становить смертельну пастку для охоплених панікою тварин, не мають жодних шансів урятуватися навіть тоді, коли з'являється лише один хижак. Трапляється, що перелякане стадо таранить і розбиває огорожу, калічаючи і травмуючи себе.

Вовк перетравлює їжу дуже швидко. Згряя за одну ніч може впорати кількох овець, а то й корову. Буває, що хижаки загризають більше скотини, ніж можуть відразу з'їсти. Схиляє їх до цього легковажність людей, що провокують звірів легкодоступною здобиччю. Дикі тварини створюють собі в такому разі запас, забезпечуються від голоду. Небезпека, що виникає з на-

ближенням людей, найчастіше перериває вовчу трапезу й унеможливорює подальше використання запасів. Господар же, бачачи, скільки худоби загризли папасники, легко схиляється до думки, буцімто хижаки немилосердно й без потреби вбивають маржину лише задля власного задоволення. Людська психіка побудована так, що легше осудити звіра, ніж піднятися до усвідомлення власної провини й недбалості. Тим паче, що звір не має змоги довести свою невинність.

Так формується невмотивоване переконання у кровожерливості й жорстокості вовків. Зрештою, так само поведуться й інші хижаки, приміром, ведмеді й куниці. Кожен із них за умов полегшеної доступності до пасивних або позбавлених змоги втікати жертв намагається вполювати якнайбільше здобичі.

Крім надання вовкам змоги легко досягнути до худоби, людина винна в існуванні й інших факторів приваблення хижаків. Одним із таких провокаційних чинників є застосування мисливських принад, для яких зазвичай використовують туші свійських тварин або відходи, що залишаються після їх забою. Ми вважаємо, що такий тип принад слід заборонити.

До негативних наслідків у цьому плані призводить також звичка вивозити до лісу загублених свійських тварин, позаяк у такий спосіб ми сприяємо своєрідній «спеціалізації» окремих хижаків на поїданні свійської худоби.

Як відрізнити напад вовків від нападу собак?

Досвід, нагромаджений упродовж кількох років практичних спостережень, під час яких доводилося вивчати рештки багатьох свійських тварин, що їх загризли хижаки, показав, як важко буває відрізнити наслідки нападу вовків від нападу псів (Nowak and Mysłajek, 1999, 2000). На це є декілька причин.

По-перше, нападають хижаки на худобу зазвичай у сезон її випасання, коли немає снігу. Виявити виразні сліди за таких умов нелегко, а це ускладнює ідентифікацію винуватців. Та й знайдених окремих відбитків найчастіше буває не досить, аби диференціювати сліди нападників, через подібність у будові стіп оби-